

A New Exploration in the Conceptual Scope of the Principle of "Prohibition of Gharar (Risk)" and Its Applicability to the Buying and Selling of "Cryptocurrencies" from the Perspective of Islamic Law

Javad Soltani Fard · Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Private Law, Faculty of Humanities, Shahid Motahari University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
j.soltanifard@motahari.ac.ir

Ahmad Mohammadi · PhD in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.
mohamadi.ahmad@ut.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The legal landscape surrounding transactions necessitates robust regulations to safeguard the interests of the parties involved. Without such regulations, transactions could result in significant losses for one or more parties, potentially leading to disputes. Technological advancements, despite their many benefits, often introduce complexities that, if not thoroughly understood, can cause problems in transactions. A prime example of this is the emergence of cryptocurrencies. In the realm of Islamic jurisprudence, principles like the no-harm principle (risk or uncertainty) are designed to prevent financial harm and protect economic relationships. This principle, rooted in the teachings of Prophet Muhammad, aims to ensure that transactions are free from ambiguity and undue risk, thereby preventing potential losses.

The principle of "No-harm principle" is particularly relevant in the context of modern financial instruments and transactions, such as those involving cryptocurrencies. Islamic jurists have historically applied this principle to various forms of trade, where any form of uncertainty regarding the goods or their price renders the transaction void. Early Shia jurists and later scholars have invoked this principle to invalidate contracts involving ambiguous or uncontrollable assets. However, with the advent of digital currencies, the application of this principle to contemporary financial transactions has become a matter of significant debate.

2. Research Question

The primary question guiding this research is whether transactions involving cryptocurrencies can be deemed void under Islamic law by invoking the principle of "No-harm principle." This inquiry is crucial as it addresses a contemporary issue faced by the Islamic financial community, particularly in the design and implementation of new financial instruments in the money and capital markets. Given the complexities and the novel nature of cryptocurrencies, this research seeks to explore the applicability of the no-harm principle to determine the legitimacy of such transactions in Islamic law.

3. Research Hypothesis

The authors hypothesize that cryptocurrency transactions are unlikely to be deemed risky and thus void under Islamic law based on the principle of "No-harm principle." This hypothesis is grounded in the understanding that while cryptocurrencies involve certain inherent risks and uncertainties, they do not necessarily fall within the traditional definitions of risk as established by classical Islamic jurisprudence. The hypothesis suggests that the unique nature of cryptocurrencies might require a re-evaluation of traditional legal principles to accommodate new financial realities.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study adopts a doctrinal research methodology, primarily involving the analysis of library data sourced from Islamic jurists and legal scholars. The doctrinal approach is appropriate for this research as it involves a detailed examination of legal principles and their application to contemporary issues. The research framework includes the following steps:

Literature Review: A comprehensive review of existing literature on the principle of "No-harm principle" and its application in Islamic jurisprudence. This includes classical texts by early Shia jurists like Sheikh Saduq, Sheikh Tusi, and Ibn Idris al-Hilli, as well as later scholars like Allama Hilli and Fakhr al-Muhaqqiqin.

Analysis of Cryptocurrencies: An in-depth investigation into the nature of cryptocurrencies, including their creation, trading mechanisms, and the risks associated with them. This step involves understanding the technical aspects of cryptocurrencies to determine whether they inherently possess the characteristics of risk.

Legal Analysis: Applying the principle of "No-harm principle" to the findings from the literature review and the analysis of cryptocurrencies. This involves comparing the risks associated with cryptocurrencies to the types of risks traditionally considered as risk in Islamic jurisprudence.

By following this methodology, the research aims to provide a detailed and nuanced understanding of whether cryptocurrency transactions can be

considered void under the principle of "No-harm principle" in Islamic law. The findings from this research are expected to contribute to the ongoing debate among Islamic jurists and provide practical guidance for those involved in the Islamic financial industry.

5. Results & Discussion

The investigation into the application of the principle of "No-harm principle" to crypto-currency transactions yielded significant insights that refine our understanding of both traditional Islamic jurisprudence and its applicability to contemporary financial instruments.

Conceptual Understanding of Risk: Linguistic and terminological analyses confirm that "Risk" pertains to risk or danger primarily arising from ambiguity or uncertainty in a transaction. This aligns closely with the terminological definition that involves the risk of potential harm due to ambiguity in the subject matter or price during the transaction. The study elucidated that Risk applies only when ambiguity is substantial enough to be of concern to the general public. Minor ambiguities or uncertainties regarding future economic statuses, such as price fluctuations, do not constitute Risk.

Scope of Risk: The scope of Risk is not confined to ambiguity concerning the subject of the transaction alone but also extends to the price. Several scenarios illustrate this broader application:

Ambiguity Regarding Existence: This includes trading items whose existence is uncertain, such as a stolen car.

Ambiguity Regarding Acquisition: This involves trading items whose possession is uncertain, like a bird in flight.

Ambiguity Regarding Type: This pertains to the uncertainty about the kind of item, such as a ring of unknown material.

Ambiguity Regarding Quality: This covers transactions where the qualitative characteristics of the item, like the quality of rice, are uncertain.

Ambiguity Regarding Quantity: This includes situations where the quantity of the item, such as the weight of gold, is unknown.

Contrary to some jurists who consider Risk a characteristic inherent in the transaction itself, the research found that it pertains more to the subject of the transaction – trading something inherently risky due to these ambiguities.

Evidence from Islamic Jurisprudence: The principle of "No-harm principle" is heavily supported by narrations, particularly the well-known hadith, "The Prophet (peace be upon him) prohibited Risk sales." Although exact wording is absent in Shia sources, the acceptance of this narration among both Shia and Sunni scholars lends it significant jurisprudential weight. Some scholars extend the no-harm principle beyond sales to various aspects of life, though such extensions are not substantiated by hadith collections. The reliability of the narrations varies, with most lacking strong chains of transmission, yet their

widespread acceptance validates the principle. Additionally, scholars invoke other sources such as the Quran, consensus of jurists, Muslim conduct, and rational conduct to substantiate the principle.

Application to Cryptocurrencies: In assessing the principle of Risk's applicability to cryptocurrencies, the study considered several factors unique to digital currencies: The complexity of the mining process

The non-physical nature of cryptocurrencies and their exchange, Market volatility, Unknown originators, Lack of physical backing.

Despite these factors potentially increasing perceived risks, the study concluded that cryptocurrency transactions do not inherently involve the type of ambiguity that constitutes Risk. Cryptocurrencies are defined entities with known mechanisms of acquisition and transfer. The risks associated with their future economic status or market volatility do not fulfill the criteria for Risk, as they do not involve ambiguity about the existence, acquisition, or inherent characteristics of the items being exchanged at the time of the transaction.

6. Conclusion

The study on the principle of "No-harm principle" in relation to cryptocurrency transactions led to several critical conclusions:

Definition and Scope of Risk: Risk pertains to significant ambiguity or uncertainty concerning the subject or price in a transaction. Minor ambiguities or uncertainties about future economic statuses do not fall under Risk.

Application Beyond Subject of Transaction: Risk includes ambiguities in the price and various aspects like existence, acquisition, type, quality, and quantity of the items exchanged.

Evidence from Islamic Jurisprudence: The principle is robustly supported by narrations, though with varying reliability. Its acceptance among scholars underscores its importance.

Cryptocurrency Transactions: The complexities and risks associated with cryptocurrencies do not constitute Risk. There is no inherent ambiguity regarding the existence, acquisition, or characteristics of cryptocurrencies at the time of the transaction. Hence, cryptocurrency transactions cannot be voided based on the principle of Risk.

These findings clarify that while cryptocurrency transactions are not void due to Risk, this does not inherently legitimize them under Islamic law. Other factors, such as their rationality and compliance with broader Islamic principles, require separate examination. This study provides a foundational understanding for Islamic legal researchers to further explore and address contemporary issues in financial jurisprudence.

Keywords: Uncertainty, Danger, Risk, Ignorance, Deception, Cryptocurrency, Digital Currency.

کاوشی نو در گستره مفهومی قاعده «نفی غرر» و انطباق سنجی خرید و فروش «ارزهای رمزپایه» با آن

جواد سلطانی فرد • استادیار، گروه فقه و حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران.
j.soltanifard@motahari.ac.ir (نویسنده مسئول)

احمد محمدی • دانش‌آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.
mohamadi.ahmad@ut.ac.ir

چکیده

پیشرفت فناوری، علی‌رغم مزایای فراوان، زوایای پنهانی نیز دارد که عدم اطلاع کافی از آن، می‌تواند برای افراد، به‌ویژه در ساحت معاملات مشکل‌آفرین باشد. امروزه یکی از پدیده‌های نوظهور در حوزه اقتصاد، «ارزهای رمزپایه» است. در فقه اسلام برای جلوگیری از وقوع آسیب‌های مالی در جامعه و متضرر شدن مردمان در روابط اقتصادی خود، قواعدی همچون «نفی غرر» وضع شده است. وانگهی، پرسش اصلی این جستار آن است که آیا می‌توان خرید و فروش ارزهای رمزپایه را با استناد به قاعده یادشده شرعاً باطل دانست؟ پژوهشگران با روش توصیفی تحلیلی و رجوع به داده‌های کتابخانه‌ای به این نتایج دست پیدا کرده‌اند که اولاً اصطلاح غرر برخلاف نظر برخی از فقها، به معنای «خطر: احتمال وقوع ضرر» است؛ ثانیاً منظور از «بیع‌الغرر» در روایات، خرید و فروش است که در آن به دلیل وجود ابهام، دست‌کم یکی از عوضین در هنگام معامله عرفاً در معرض نابودی باشد؛ ثالثاً مواردی همچون فیزیکی نبودن رمزارز و تقابض آن، مبهم بودن ماهیت رمزارز و سازوکار حاکم بر آن، نوسانات شدید و بدون محدودیت در این بازار، نامشخص بودن مبدع و نیز پشتوانه ارزهای رمزپایه نمی‌تواند موجب تحقق غرر در معاملات این بازار شود؛ چه اینکه، زمانی از غرر در یک معامله سخن به میان می‌آید که نسبت به دست‌کم یکی از عوضین، آن هم در هنگام معامله ابهام وجود داشته باشد، درحالی‌که در هنگام معامله رمزارزها نسبت به وجود، حصول و اوصاف هیچ‌یک از عوضین ابهامی وجود ندارد؛ از طرفی هرگونه تردید نسبت به وضعیت اقتصادی آن‌ها در آینده مانند نوسان قیمت‌ها نیز اساساً ارتباطی با قاعده «نفی غرر» نخواهد داشت. از این رو نمی‌توان معاملات ارزهای رمزپایه را با استناد به این قاعده باطل دانست.

واژگان کلیدی: غرر، خطر، ریسک، جهل، خدعه، رمزارز، ارز دیجیتال.

مقدمه

فراوانی معاملات در میان افراد، ضرورت وجود قواعد و قوانینی را که بتواند به استحکام و نتیجه‌بخش بودن معامله کمک کند، نمایان می‌سازد، در غیر این صورت احتمال دارد قرارداد ضرر بزرگی را دست‌کم برای یکی از طرفین به دنبال داشته باشد و بعضاً منجر به وقوع نزاع و درگیری میان آن‌ها شود.

یکی از قواعدی که می‌تواند در معاملات - به‌ویژه معاملات جدید و ابزارهای مالی معاصر - در راستای جلوگیری از منازعات و مشاجرات (حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۳) موجب اطمینان خاطر هر یک از طرفین قرارداد شود، قاعده فقهی «نفی غرر» است که عمدتاً از آن در باب تجارت سخن گفته شده است. نراقی بیع غرر را بیعی می‌داند که در آن یکی از عوضین در خطر، یعنی در شرف نابودی و در معرض تلف باشد (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۸۹)؛ برای مثال، اگر خریداری در مقابل گوشی تلفن همراه دزدیده‌شده به مالک آن پول پردازد، با این اقدام پول خود را در معرض نابودی قرار داده است؛ زیرا ممکن است هیچ‌وقت گوشی دزدیده‌شده پیدا نشود. بر اساس این قاعده، از معامله‌ای که در آن نسبت به کالا یا بهای آن ابهام وجود داشته باشد، نهی شده و چنین معامله‌ای از نظر فقها باطل است (نک: فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص. ۴۳۰؛ نراقی، ۱۴۱۷ق، صص. ۸۵ و ۸۴؛ حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۲؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص. ۳۸۶؛ انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۶) و به اعتقاد برخی حتی علم و رضایت فروشنده یا خریدار به این مسأله به دلیل عام بودن نهی شارع، مؤثر در صحت معامله نخواهد بود (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۷). این قاعده گرفته‌شده از حدیث معروفی است که از آن با عبارت «نهی النَّبی (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) عن بیع الغرر» یاد می‌کنند.

گروهی از فقهای متقدم شیعه همچون شیخ صدوق (۱۴۰۳ق، ص. ۲۷۸)، شیخ طوسی (بی‌تا، ج ۳، ص. ۳۳۰) و ابن‌ادریس (۱۴۱۰ق، ج ۲، صص. ۲۶۰ و ۴۰۰) در برخی از مسائل معاملات به قاعده نفی غرر استناد کرده‌اند. جمعی از متأخران نیز مانند علامه حلی (۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص. ۲۵۷)، فخرالمحققین (۱۳۸۷ق، ج ۱، ص. ۴۳۰)، شهید اول (۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۴۰)، محقق کرکی (۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۱۰۵) و شهید ثانی (۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۱۷۲) در مواردی از این قاعده برای اثبات بطلان عقد استفاده کرده‌اند؛ مواردی مانند خرید و فروش کالایی مجهول از لحاظ کیفیت یا مقدار، یا بیع چیزی که از دسترس مالک خارج شده است، همچون خودرو یا موتوری که به

سرقته رفتن یا پرنده‌ای که از قفس پریده یا خانه یا مغازه‌ای که غاصبی آن‌ها را غصب کرده و بر آن‌ها مسلط شده است (نک: انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، صص. ۱۷۵ و ۱۷۶؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، صص. ۳۱۸ و ۳۶۲).

مصادیق غرر تنها به موارد گفته شده محدود نمی‌شود. جامعه امروز با پدیده‌های نوظهوری مانند ارزهای رمزیایه مواجه است که استخراج و معاملات آن‌ها به گونه‌ای است که احتمال تحقق غرر را در آن‌ها افزایش داده؛ به طوریکه ممکن است فرد با ورود به این بازار به طور کامل سرمایه خود را از دست بدهد. پیچیدگی زیاد فرایند ماینینگ^۱، فیزیکی نبودن رمزارز و تقابض آن، مبهم بودن ماهیت رمزارز و سازو کار حاکم بر آن، نوسانات شدید و بدون محدودیت در این بازار، نامشخص بودن مبدع و نیز پشتوانه رمزارزها از عواملی است که دارایی افراد را تهدید می‌کند. از این رو ممکن است چنین ادعا شود که چنین معاملاتی - که در آن‌ها خطر نابودی سرمایه وجود دارد - با استناد به قاعده نهی غرر، باطل است. چه بسا چنین ابهاماتی موجب شده است برخی از مراجع تقلید معاملات رمزارز را جایز ندانند.^۲

ناگفته نماند که بی‌تردید بیع مشمول قاعده نهی غرر شده و وجود غرر در آن موجب بطلان معامله می‌شود (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص. ۳۱۲)، اما جریان این قاعده در دیگر عقود محل بحث است که در ادامه به سرّ اختلاف اشاره خواهد شد. مشهور، این قاعده را جز در نکاح جاری می‌دانند (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص. ۳۱۲ و ۳۱۳؛ بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۳، صص. ۲۷۹؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۲۰ق، ج ۵، صص. ۶۰۰) و فرقی ندارد که عقد مشمول قاعده نهی غرر از جمله عقود لازم باشد یا جایز (نک: حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص. ۳۱۲)؛ همچنان که فرقی ندارد از عقود معاوضی (مانند اجاره) باشد یا حتی غیرمعاوضی (مانند وکالت) (نک: انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، صص. ۱۹۷ و ۱۹۸)، تا جایی که عده‌ای از فقها پا را فراتر نهاده و از این قاعده در ابوابی همچون قصاص سخن گفته و معتقدند علت آنکه در جنایات غیرقابل ضبط قصاص وجود ندارد، آن است که چنین چیزی مستلزم غرر است (فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۴، صص. ۶۴۴). به اعتقاد برخی، در عقودی که بنای آن‌ها بر مسامحه و بخشش بوده و خطر در آن‌ها منتفی است

1. Mining

2. <https://www.islamquest.net/fa/archive/fa60559>

مانند معامله محاباتی، هبه و وصیت، قاعده غرر جاری نمی‌شود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص. ۲۷۹)، اما در این مقاله از آن رو که مسئله مشروعیت خرید و فروش ارزهای رمزیایه پی گرفته شده است، به طور مشخص به بررسی کاربرد این قاعده در بیع (خرید و فروش) - به عنوان معمول‌ترین اقسام معاملات - پرداخته می‌شود.

بر اساس آنچه گفته شد، روشن می‌شود که با توجه به اختلافات موجود درباره قاعده «نفی غرر» - که تفصیل آن در ادامه خواهد آمد - بحث از آن از حیث سند، مفاد، گستره و مهم‌تر از همه، انطباق سنجی پدیده نوظهور ارزهای رمزیایه با آن، نقش مهمی در حل مسائل فقهی مستحدثه خواهد داشت و توجه به آن برای عموم محققان اقتصاد اسلامی به ویژه کسانی که در طراحی معاملات جدید و ابزارهای مالی نو در بازار پول و سرمایه کار می‌کنند، ضرورت دارد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. ارز رمزیایه

«ارز رمزیایه» معادل کلمه «کریپتوکارنسی»^۱ است. این کلمه از دو بخش «کریپتو»^۲ به معنای «رمزنگاری» - که مخفف کلمه «کریپتوگرافی»^۳ است - و «کارنسی»^۴ به معنای «ارز» تشکیل شده است. انتخاب این نام برای ارزهای رمزیایه بدین جهت است که این ارزها نوعی ارز مجازی‌اند که در طراحی و ساخت آن‌ها از فناوری رمزنگاری استفاده شده است. عملیات رمزنگاری با کد کردن اطلاعات از طریق الگوریتم‌های پیچیده ریاضی انجام می‌شود. ارزهای یادشده دارای مزایایی همچون امنیت بالا، از بین بردن واسطه، پایین بودن یا حذف هزینه تراکنش و ناشناخته بودن هویت کاربران است. همچنین، رمزارزها غیرمتمرکز بوده و توسط هیچ حکومت یا نهاد خاصی کنترل نمی‌شوند. ارزهای رمزیایه دو گونه‌اند.

۱.۱.۱. کوین^۵

«کوین» که گاهی با نام «رمزارز واقعی»^۶ نیز شناخته می‌شود، پولی است که به وسیله فنون

-
1. Cryptocurrency
 2. Crypto
 3. Cryptography
 4. Currency
 5. Coin
 6. Real Cryptocurrency

رمزگذاری به وجود آمده است. از معروف‌ترین کوین‌ها می‌توان به «بیت‌کوین»^۱ اشاره کرد که بر اساس فناوری «بلاک‌چین»^۲ (زنجیره بلوکی) ساخته شده است. بلاک‌چین شبکه‌ای است که با استفاده از تکنولوژی‌های غیرمتمرکز^۳ و رمزنگاری، تاریخچه تمام تراکنش‌های انجام شده با دارایی‌های دیجیتال مانند بیت‌کوین را در یک دفتر کل دیجیتال و عمومی ذخیره می‌کند. امکان تغییر، تقلب و دستکاری در اطلاعات ذخیره‌شده در بلاک‌چین وجود ندارد و تمام اطلاعات ثبت‌شده در آن به صورت شفاف در اختیار کاربران قرار می‌گیرد. شبکه بلاک‌چین همان چیزی است که حذف بانک‌ها و مؤسسات مالی از تراکنش‌های دارایی‌های دیجیتال را امکان‌پذیر کرده و امنیت ارزهای دیجیتال را تضمین می‌کند؛ موضوعی که موجب شده دارایی‌های دیجیتال، طرفداران زیادی پیدا کنند. هر رمزازی را که پس از بیت‌کوین روانه بازار شده است، «آلت‌کوین»^۴ یا «سکه جایگزین» می‌نامند. سرعت بالاتر، هزینه پایین‌تر، امنیت بیشتر و حریم خصوصی بالاتر نسبت به بیت‌کوین از مشخصات این کوین است. آلت‌کوین‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ برخی از آن‌ها مانند «لایت‌کوین»^۵ و «بیت‌کوین‌کش»^۶ بر اساس پروتکل بیت‌کوین که به وسیله ساتوشی ناکاموتو^۷ طراحی شده، به وجود آمده‌اند و برخی دیگر مانند «اتریوم»^۸، «ریپل»^۹ و «مونرو»^{۱۰} بلاک‌چین خاص خود را دارند.

کوین‌ها دارای بلاک‌چین مستقل و پایدارند و هرکدام از آن‌ها، به یک کیف پول اختصاصی با آدرس اختصاصی نیاز دارند که در بلاک‌چین خاص خود قرار گرفته است، برای مثال کیف بیت‌کوین و اتریوم کاملاً از هم مجزا هستند و نمی‌توان دارایی بیت‌کوین را به آدرس اتریوم ارسال کرد. یکی از مشخصه‌های کلیدی کوین‌ها این است که برای استفاده به‌عنوان وسیله مبادله طراحی

1. Bitcoin

2. Blockchain

3. Decentralized

۴. «آلت‌کوین» (Altcoin) ترکیبی از دو کلمه «آلترناتیو» (Alternative) به معنای جایگزین و «کوین» (Coin) به معنای

سکه یا ارز است. به تمام رمزارزها به‌جز بیت‌کوین، آلت‌کوین گفته می‌شود.

5. Litecoin

6. Bitcoin Cash

7. Satoshi Nakamoto

8. Ethereum

9. Ripple

10. Monero

شده‌اند و قرار است در آینده جای پول‌های رایج را بگیرند. مشخصه دیگر کوین‌ها آن است که همه می‌توانند از آن‌ها استفاده کنند و محدود به گروه خاصی از مردم نیست (نک: حاجی‌ملا میرزایی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۴۸ به بعد؛ مور، ۱۴۰۱، ص. ۲۱ به بعد؛ جودمایر، ۱۳۹۹، ص. ۴۳ به بعد؛ فضلی و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۴۶ به بعد).

۲.۱.۱. توکن^۱

«توکن» نوعی دارایی دیجیتال است که برای پروژه‌های خاص به‌عنوان روش پرداخت، درون اکوسامانه پروژه صادر می‌شود و عملکرد یکسانی با کوین دارد، اما تفاوت اصلی در این است که به دارندگان این حق را می‌دهند تا در شبکه مشارکت کنند؛ برای مثال بلیت سینما یک توکن در دنیای واقعی است به این دلیل که باید از آن در زمان مشخص و در محلی مشخص استفاده شود. درواقع نمی‌توان پول غذای رستوران را با بلیت سینما پرداخت کرد، زیرا بلیت سینما تنها در سالن‌های سینما ارزش دارد. تمامی توکن‌های دیجیتال از این منظر یکسان‌اند، به این معنی که استفاده‌ای مشخص در درون پروژه‌ای مشخص دارند. توکن‌ها برخلاف کوین‌ها - که در شرایطی قابل استخراج‌اند - قابلیت استخراج ندارند، هرچند به دلیل وجود الگویی خاص، آسان‌تر از کوین‌ها راه‌اندازی می‌شوند. مشخصه دیگر توکن‌ها آن است که برای خرید آن‌ها باید از کوین استفاده کرد، هرچند با توکن‌ها نمی‌شود کوین خرید، اما از طریق صرافی‌ها قابل تبدیل به یکدیگر هستند.

در حال حاضر دسته‌بندی واحدی برای توکن‌ها وجود ندارد؛ گرچه کمیسیون بورس و اوراق آمریکا^۲ و اداره نظارت بر بازار مالی سوئیس^۳ برای رفع این مشکل تلاش‌هایی کرده‌اند. هر دو سازمان، توکن‌ها را به دو دسته گسترده تقسیم‌بندی کرده‌اند. الف. توکن‌های سهام یا توکن‌های سرمایه‌ای و ب. توکن‌های خدماتی (نک: حاجی‌ملا میرزایی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۴۸ به بعد؛ مور، ۱۴۰۱، ص. ۲۱ به بعد؛ جودمایر، ۱۳۹۹، ص. ۴۳ به بعد؛ فضلی و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۴۶ به بعد).

1. Token
2. SEC
3. FINMA

۲.۱. غَرَر

۱.۲.۱. مفهوم «غرر» در لغت

جوهری «غرر» را به معنای «خطر» می‌داند و ضمن اشاره به حدیث مشهور یادشده، برای آن به فروش ماهی در دریا و پرنده در آسمان - که اطمینانی نسبت به دستیابی به آن‌ها نیست - مثال می‌زند (جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۷۶۸). فراهیدی می‌نویسد «الغَرَرُ كَالْخَطَرِ» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص. ۳۴۶). فیروزآبادی نیز غرر را اسم مصدر و به معنای «هلاکت» (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۱۸۱) یعنی همان خطر (حسینی‌زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص. ۳۰۰) می‌داند. همچنین اساس البلاغه (زمخشری، ۱۹۷۹م، ص. ۴۴۸)، المصباح‌المنیر (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۴۴۵) و مجمل‌اللغه (ابن فارس، ۱۴۰۶ق، ص. ۶۸۱) غرر را به «خطر» تفسیر کرده‌اند.

گفتنی است اینکه غرر به معنای ۱. «غفلت»، ۲. «خدعه» (فریب) یا ۳. «جهالت» باشد، صحیح نیست؛ زیرا واژه غفلت از «الغَرَارَه» (ابن‌منظور، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص. ۱۶) و «الغِرَّة» (جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۷۶۸) و واژه خدعه از «اغترَّ به» است (جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۷۶۸). درباره معنای سوم نیز باید گفت اساساً غرر به معنای جهالت - آنگونه که شیخ انصاری مدعی هم‌داستانی لغویان بر آن است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۸) - در کتاب‌های لغت نیامده است.^۲ از نظر اهل لغت، غرر اسم مصدر و به معنای «خطر» و مصدر آن تغییر (به خطر افکندن و در معرض نابودی قرار دادن) است.^۳ خطر نیز خود به معنای «الإشْرَافُ عَلَى الْهَلَاكِ» (در آستانه نابودی قرار گرفتن) آمده است (جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۶۴۸؛ نک: ابن‌منظور، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص. ۲۵۲). ابن‌اثیر در تعریف «بیع غرر» به عنصر «جهالت» اشاره کرده و آن را به چیزی که ظاهرش فریبنده و باطنش مجهول است، تعریف کرده است (ابن‌اثیر، ۱۳۶۷ق، ج ۳، ص. ۳۵۵)، اما باید توجه داشت وی در تعریف «بیع الغرر» چنین معنایی را بیان می‌کند نه در بیان معنای خود کلمه «غرر». بنابراین، روشن می‌شود که لغویان نزدیک به عصر

۱. در اندک مواردی در تبیین معنای واژه «غَرَارَه» به معنای «جهل» نیز اشاره شده است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۴۴۵).

۲. هرچند که چنین معنایی برای غرر به نوعی در کلام برخی از فقهای اهل‌تسنن به چشم می‌خورد؛ برای مثال، سرخسی (قرن پنجم) می‌نویسد: «الغرر ما یكون مستورا لعاقبة.» (سرخسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۲، ص. ۱۹۴)

۳. برخی معتقدند غرر یا مصدر است یا مانند «حسن» صفت مشبیه (امامی‌خوانساری، بی‌تا، ج ۱، ص. ۱۳۶).

معصومان (علیهم‌السلام)، غرر را به معنای خطر معنی کرده‌اند.

۲.۲.۱. مفهوم «غرر» در اصطلاح فقها

به تناسب برداشت‌های مختلفی که از معانی لغوی غرر وجود دارد، در معنای اصطلاحی غرر نیز فقها با یکدیگر هم‌داستان نیستند. به‌طور کلی، فقها از دو لحاظ در این زمینه اختلاف نظر دارند. یکی اینکه غرر در شریعت به چه معناست و دیگر اینکه غرر - به هر معنی که باشد - در کدام یک از محورهای معاملی متصور است؟ از این‌رو، ادامه بحث در دو بخش ترتیب داده می‌شود.

الف. معنای شرعی غرر

برخی از فقها غرر را به معنای «جهل» دانسته‌اند (نک: ابن‌ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، صص. ۳۱۵ و ۳۲۳؛ حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، صص. ۱۰ و ۳۲۰؛ حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص. ۵۱۰؛ کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۲۷۲ و ج ۷، ص. ۱۰۹؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص. ۴۲۵)، اما معنای «خطر» چیزی است که در میان تعدادی دیگر از فقها (نک: طوسی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص. ۲۱۸) به‌ویژه متأخران (نک: نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۸۹؛ حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۲۳) به چشم می‌خورد. محقق خویی بیان می‌دارد که مشهور از فریقین برای غرر، معنای خطر را در نظر گرفته‌اند (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص. ۲۶۰).^۲

در این میان برخی نیز غرر را به معنای «غفلت» (نک: نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۷) یا «خدیعه» (غروی‌اصفهانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۵۲؛ طباطبایی حکیم، بی‌تا، ص. ۳۹۶)^۳ دانسته‌اند و

۱. ناگفته نماند علامه حلی و صاحب‌جواهر در مواردی نیز «غرر» را به همراه «خطر» به کار برده‌اند (نک: حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص. ۳۲۵؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۳، ص. ۹۶).

۲. یکی از معاصران می‌گوید: «غرر ... به معنای جهل نیست، غرر به معنای خطر است، اصلاً در لغت عرب غرر به معنای جهل نیامده است. بله، گاهی جهل منشأ غرر می‌شود ... ما قبول نداریم که جهل در همه جا مانع است، بلکه جهل در صورتی مانع است که سبب خطر بشود.» (درس خارج فقه سبحانی، ۱۳۸۸/۰۹/۰۹) دیگری نیز می‌گوید: «غرر یعنی خطر، جایی که انسان نمی‌داند دارد چه می‌خرد، چه می‌فروشد، طمأنینه ندارد می‌شود غرر؛ گاهی منشأ جهل است گاهی منشأش لاابالی‌گری فروشنده یا خریدار است.» (درس خارج فقه جوادی‌آملی، ۱۳۹۱/۰۷/۲۴)

۳. محقق اصفهانی معتقد است به احتمال قوی تعریف‌های ارائه‌شده از غرر همگی بیان‌کننده معنای حقیقی غرر نیستند، بلکه بعضی متکفل بیان مفهوم غرر، بعضی دیگر درصدد بیان لازم دائمی آن، بعضی بیان‌کننده لازم غالبی و بالاخره بعضی متکفل

در نهایت، برخی همچون محقق نایینی و محقق خوبی نیز معتقدند معنای شرعی غرر مجمل است (نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۷؛ خوبی، ۱۳۷۷، ج ۵، صص. ۲۵۶ و ۲۵۷). این اختلاف نظرها تا آنجاست که گاه با اظهار نظرهای گوناگون یک فقیه در این زمینه همراه بوده است؛ برای مثال، محقق خوبی با اینکه معنای غرر را مجمل می‌داند، اما در مواردی چند تصریح می‌کند که غرر به معنای خطر است. او می‌نویسد:

«... الغرر هو الخطر لا مجرد الجهل.» (خویی، ۱۳۶۵، ص. ۴۱)

وی در جای دیگر می‌گوید:

«فلا شبهه فی فساد المعامله از الغرر هو الخطر و الخطر بمعنی احتمال الخطر.» (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵، صص. ۲۹۳ و ۲۹۴)

امام خمینی نیز در نقد شیخ انصاری - که اخذ «جهالت» در معنای غرر را متفق علیه میان تمام لغویان می‌داند و معتقد است جهالت، قدر جامع میان تفاسیر وارده در معنای غرر است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۸) - می‌گوید:

«شگفتا از شیخ انصاری (قدس سره) آنجا که گفته است: "تمام [لغویان] بر اخذ جهالت در معنای غرر هم داستان‌اند...؛" زیرا چنین معنایی از هیچ‌یک از کتب لغت به دست نمی‌آید.» (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص. ۲۹۷)^۱

این در حالی است که ایشان در یک جا گویی به همین نظر متمایل شده (موسوی خمینی،

بیان مورد و مصداق آن‌اند. مفهوم غرر با توجه به آنچه از موارد کاربرد واژه غرر به دست می‌آید، نزدیک به مفهوم نیرنگ و خدعه است که لازم دائمی آن غفلت و لازم غالبی‌اش، خطر و [احتمال] وقوع در ضرر و مورد آن نیز چیزی است که ظاهرش فریبنده و زیبا و باطنش ناپسند است (غروی اصفهانی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص. ۲۷۷؛ همچنین نک: ایروانی نجفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص. ۱۹۲)؛ البته ایشان غرر را به معنای خدعه می‌داند، اما معتقد است این واژه در روایت به حکم قرینه به معنای خطر است.

۱. ممکن است در دفاع از شیخ انصاری بتوان چنین گفت که منظور او این نیست که از نظر تمام فقها غرر دقیقاً مساوی جهل است، بلکه وی در صدد انتقال این مفهوم است که از نظر فقها، وجود عنصر جهل در معامله منشأ تحقق غرر بوده و در شکل‌گیری معامله غرر نقش دارد. شاهد بر این توجیه آن است که شیخ انصاری در ابتدا برای غرر معنای خطر را ذکر می‌کند (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۶).

۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۵۲۳؛ موسوی خمینی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۶۲؛ در جایی دیگر غرر را با معنای خطر تفسیر می‌کند (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص. ۳۲۸)؛ و نهایتاً تصریح می‌کند که مناسب‌ترین معنی برای غرر خدعه است (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، صص. ۲۹۸ و ۳۳۹)؛ البته ایشان این معنی را غیراجماعی دانسته و اتفاقاً معنای خطر را مورد اجماع می‌داند و تخطئه تمامی افراد را موضوعی مشکل عنوان می‌کند (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، صص. ۲۹۵-۲۹۹).

ب. محورهای معاملی غرر

پرسش مهم دیگر این است که غرر به هر معنایی که باشد، نسبت به کدام یک از محورهای معاملی مطرح می‌شود؟ در این زمینه نیز میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. برخی ابهام را نسبت به «مبیع» آن هم در سه سو قابل طرح دانسته و بر آن‌اند که ابهام ممکن است نسبت به ۱. وجود مبیع، ۲. حصول مبیع (قدرت بر تسلیم و تسلّم آن) یا ۳. صفات کمی و کیفی آن باشد (نک: انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، صص. ۱۷۸ و ۱۷۹؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۴). عده‌ای دیگر غرر را تنها به معنای وجود ابهام در حصول مبیع یعنی امکان رسیدن مورد معامله به دست منتقل‌الیه می‌دانند (شهید اول، ۱۴۰۰ق، ج ۲، ص. ۱۳۷). این در حالی است که برخی دیگر ابهام را نسبت به صفات و مقدار مبیع می‌دانند. صاحب جواهر می‌گوید:

«متبادر از غرر نهی شده، خطر از جهت جهل نسبت به صفات مبیع و مقدار آن است، نه مطلق خطر که شامل تسلّم یا عدم تسلّم مبیع شود؛ زیرا در بیع هر کالای غایبی [همچون بیع سردرختی] خطر ضرورتاً وجود دارد [حال آنکه بیع کالای غایب جایز است].» (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۳۸۸)

۱. اختلاف نظر در معنای غرر، در نوع برداشت از روایت «نهی النبی (صلی الله علیه و آله) عن بیع الغرر» مؤثر است. برخی معتقدند اگر بیع غرر به معنای بیع همراه با خدعه باشد، نهی در روایت، مولوی و به معنای حرمت فریب دادن طرف مقابل در معامله خواهد بود که در این صورت، دلالتی بر حکم وضعی بطلان ندارد؛ زیرا معامله‌ای که در آن خدعه و فریب باشد، آن معامله باطل نبوده و فرد فریب‌خورده خیار تدلیس دارد، اما اگر بیع غرر به معنای بیع همراه با خطر یا جهل باشد، نهی در روایت، ارشادی و بیانگر بطلان معامله خواهد بود (نک: خوبی، ۱۳۷۷، ج ۵، صص. ۲۵۷ و ۲۵۹؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص. ۳۰۰). در این زمینه نظریات دیگری نیز وجود دارد (نک: نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، صص. ۴۶۹ و ۴۷۰؛ علیدوست، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۲).

شیخ انصاری در تحقق غرر در حالتی که مبیع از حیث مقدورالتسلیم بودن مبهم است، تشکیک کرده و معتقد است در این حالت چون خریدار می‌تواند با خیار تعذر تسلیم معامله را فسخ کند، پس شاید چنین معامله‌ای را نتوان مصداق معامله غرر دانست، اما خود او چنین پاسخ می‌دهد که خطر نسبت به دستیابی به مبیع بزرگ‌تر و مهم‌تر از مبهم بودن صفات مبیع با وجود علم به دستیابی به آن است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، صص. ۱۷۸ و ۱۷۹). به دیگر بیان، اگر فرض اخیر مصداق غرر باشد، به طریق اولی زمانی که قدرت بر تسلیم مبیع مجهول است، معامله، مصداق غرر خواهد بود. از این رو ایشان معتقد است وجهی ندارد که کلام اهل لغت به خطر ناشی از جهل به صفات مبیع برگردانده شود؛ به‌ویژه که آنان در معنای غرر به دو مثال «ماهی در آب» و «پرنده در هوا» اشاره کرده‌اند که این دو مثال در کلمات فقها برای عجز نسبت به تسلیم مبیع به کار رفته است نه جهل نسبت به صفات آن (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۹).^۱

نکته مهم دیگر این است که تحقق بیع غرر اختصاص به وجود ابهام در «مبیع» - آن‌گونه که از کلام برخی از فقها استفاده می‌شود - ندارد، بلکه وجود ابهام در «ثمن» نیز معامله را مصداق بیع غرر خواهد کرد. صاحب عناوین می‌نویسد:

«ظاهر از عرف و لغت، آن است که غرر شامل تمامی صورت‌ها [ی جهل به ارکان عقد] می‌گردد و ظاهراً هر چیزی که در آن جهالت وجود داشته باشد در آن غرر و خطر نیز وجود دارد.» (حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۷)

از این روست که محقق نراقی در بیان یکی از موارد تحقق غرر، ابهام را نسبت به «احدالعوضین» مطرح می‌کند نه صرفاً مبیع (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۴؛ همچنین نک: حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص. ۲۴۳؛ نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۸).

۱. گفتنی است محقق خوبی فساد معامله مشتمل بر ابهام نسبت به اصل وجود را از باب معامله به چیزی که خارج از مالکیت انسان است قلمداد کرده و آن را از بحث غرر خارج می‌داند (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص. ۲۵۷). برخی دیگر از فقها نیز معامله‌ای را که موضوع آن مقدورالتسلیم نباشد، به دلیل مالیت نداشتن موضوع، باطل می‌دانند نه به دلیل تحقق غرر؛ زیرا معتقدند چیزی که قابل تسلیم نباشد، اصولاً مال تلقی نشده و عقلاً اثری بر آن بار نمی‌کنند (نک: نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص. ۳۷۸).

ج. دیدگاه برگزیده در مسأله

مفهوم اصطلاحی غرر با مفهوم لغوی آن فاصله‌ای ندارد و به معنای «خطر» (ریسک) است نه جهالت، خدعه یا هر معنای دیگری.

یکسان دانستن معنای «جهل» و غرر درست نیست. شهید اول ضمن باطل دانستن بیعی که در آن عنصر جهالت وجود دارد، غرر را غیر از جهل دانسته و معتقد است رابطه جهل و غرر عموم و خصوص من وجه است. براین اساس، در برخی موارد بیع، غرر وجود دارد، اما مورد معامله مجهول نیست مانند حیوان فراری که خصوصیات آن برای هر دو طرف معلوم است. همچنین، ممکن است مورد معامله مجهول باشد، اما غرری در قرارداد نباشد مانند خرید و فروش دو کالا از دو جنس مختلف با مقدار و ارزش برابر که وزن هیچ‌یک برای طرفین معلوم نیست. در برخی معاملات نیز جهالت و غرر هر دو وجود دارند مانند خرید و فروش بنده فراری که خصوصیات آن نیز نامعلوم است (شهید اول، ۱۴۰۰ق، ج ۲، ص. ۱۳۷). براین اساس، روشن می‌شود که نمی‌توان غرر را به معنای جهل دانست.

مردود دانستن لحاظ معنای «خدعه» برای غرر نیز بدین روست که برخی گمان کرده‌اند از آنجاکه واژه «غَرَر» از ماده «غ - ر - ر» است، پس تمام معانی‌ای که ذیل این ماده مطرح شده (مانند غفلت، خدعه و...) در مورد واژه «غَرَر» نیز مطرح است حال آنکه همانطور که در بخش مفهوم‌شناسی لغوی نیز بدان اشاره شد، گاه هیئت و قالب مشتق بر معنی تأثیر می‌گذارد (نک: علیدوست، ۱۳۸۲، ص. ۹۶). پس اگر کاربرد این ماده در ثلاثی مجرد و نیز در برخی ابواب مزید مانند باب افتعال (اغترَّ به) به معنای خدعه و نیرنگ است، نمی‌توان آن را برای «غَرَر» - که اسم

۱. برخی، معاملات ریسکی را غرر و باطل می‌دانند (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۲، صص. ۲۴۳ و ۲۴۴)، اما به نظر می‌رسد این دو کاملاً به یک معنا نیستند. عده‌ای معتقدند اگر ریسک به معنای «عدم اطمینان در سرمایه‌گذاری» باشد، آنگاه رابطه میان ریسک و غرر، عام و خاص مطلق خواهد بود؛ یعنی ریسک عام است و غرر خاص؛ زیرا گاه معاملات افراد با اینکه مشتمل بر ریسک است، اما مصداق غرر نیست مانند کسی که زمینی را که از تمام جنبه‌ها مشخص است به قیمتی می‌خرد و در عین حال، چون تغییر قیمت آن در سال آینده معلوم نیست، نمی‌داند که معامله زمین یادشده اقدام مناسبی برای سرمایه‌گذاری است یا خیر؟ (نک: موسویان، ۱۳۹۴، ص. ۷۸ به بعد؛ حکمت‌نیا، ۱۳۹۶، ص. ۸ به بعد) در نوشتار حاضر، صرف‌نظر از اختلاف معنایی ریسک و غرر، این دو واژه در معنایی نزدیک به هم به کار رفته‌اند.

مصدر از باب تفعیل (تغیر) است - نیز صادق دانست^۱. بنابراین، به نظر می‌رسد چنین اشتباهی برای فقهایمانند محقق اصفهانی (غروی اصفهانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۵۲؛ همچنین نک: ایروانی نجفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص. ۱۹۲) که معنای غرر را خدعه می‌دانند، دانشمندانی که معتقدند غرر معنای لغوی معینی ندارد (حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۲۲، ص. ۱۲۹)، یا اساساً فقهایمانند نایینی (نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۷) و محقق خوبی (خوبی، ۱۳۷۷، ج ۵، صص. ۲۵۶ و ۲۵۷) که منشأ اجمال در روایت را اختلاف معانی واژه «غرر» می‌دانند، رخ داده است. همچنین، به اعتقاد برخی (امامی خوانساری، بی تا، ج ۱، ص. ۱۳۶) اگر غرر به معنای خدعه یا غفلت باشد، تنها بر مورد جهل مرکب صدق می‌کند حال آنکه موارد جریان این قاعده نزد فقها، موارد جهل بسیط است؛ یعنی فرد از ابتدا نمی‌داند مثلاً مبیع چه خصوصیتی دارد. همچنین، از نظر برخی (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۳ق، ص. ۲۵) اگر غرر در روایت به معنای خدعه باشد، تحقق غرر باید تنها موجب خیار تدلیس شود نه آنکه معامله باطل باشد درحالی که چنین نیست.

بر همین اساس است که دانشمندانی مانند محقق نراقی معتقدند غرر به معنای «خطر» است نه آنکه مشترک میان معانی یادشده باشد. ایشان در تعریف بیع غرر می‌گویند:

«بیع یکون أحد العوضین فیه فی الخطر، ای فی شرف الهلاک و معرض

التلف» (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۸۹)؛ بیعی که در آن یکی از دو عوض در

خطر است؛ یعنی در شرف از بین رفتن و در معرض تلف شدن.

پس روشن شد که غرر به معنای خطر است و سه معنای جهالت، غفلت و خدعه (فریب) معنای خود واژه غرر نیستند؛ هرچند برخی از این معانی می‌توانند با غرر ارتباط پیدا کنند؛ بدین صورت که غرر در معامله به معنای «خطر» و احتمال از بین رفتن دست‌کم یکی از عوضین است که از «جهل» و «ابهام» نشئت می‌گیرد. از همین حیث می‌توان گفت تفاوتی میان مفهوم شرعی غرر با معنای لغوی آن وجود ندارد و می‌توان برای این واژه قائل به حقیقت لغوی شد.

۱. برخی بر آنند منشأ این اشتباه که عده‌ای غرر را به معنای خدعه و فریب دانسته‌اند، اشتراک دو واژه «غرر» و «غرور» در ریشه است که موجب انحراف در معناشناسی واژه غرر و تحمیل ویژگی‌های معنایی غرور به غرر و در نتیجه، در نظر گرفتن معنای خدعه برای غرر شده است، حال آنکه آشنایان به زبان عربی می‌دانند که نباید از یک ماده در هیئت‌های گوناگون، همیشه انتظار معنایی واحد داشت (علیدوست، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۹).

در مورد محورهای معاملی نیز باید گفت در تحقق غرر تفاوت نمی‌کند که منشأ خطر، ۱. ابهام نسبت به وجود دست‌کم یکی از عوضین باشد مانند معامله برده فراری‌ای که زنده بودنش معلوم نیست^۱، ۲. ابهام نسبت به حصول و دستیابی به آن باشد مانند معامله پرنده موجود در هوا، ۳. ابهام نسبت به جنس آن باشد مانند معامله انگشتی که معلوم نیست طلاست یا نقره، ۴. ابهام نسبت به وصف کیفی آن باشد مانند معامله یک کیلو برنج که معلوم نیست کیفیت بالا یا متوسط یا پایینی دارد یا ۵. ابهام نسبت به اندازه و وصف کمی آن باشد مانند معامله قطعه‌ای از طلا که وزن آن معلوم نیست (نک: شهیداول، ۱۴۰۰ق، ج ۲، ص. ۱۳۷؛ نراقی، ۱۴۱۷ق، صص. ۹۳-۹۴؛ حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۴). وجود خطر در دو مورد اول واضح است؛ ابهام در موارد سه تا پنج - که در معاملات تجاری امروز بیشتر مبتلا به است - نیز امکان دارد عدم مقابله و مساوات میان ثمن و مثن را در پی داشته باشد که عرفاً تزییع مال شمرده می‌شود (نک: نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۵؛ آل‌کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۱، صص. ۳۹۱ و ۳۹۲).

ناگفته نماند که موارد پنج‌گانه یادشده مهم‌ترین مصادیق غرر در کلام فقها هستند، اما به نظر می‌رسد با در نظر گرفتن ملاک تحقق غرر در معامله، دلیلی بر انحصار مصادیق غرر در این موارد وجود نداشته باشد. به‌طور کلی می‌توان گفت هر آنچه دست‌کم یکی از عوضین معامله را در معرض خطر جدی قرار دهد، موجب تحقق غرر می‌شود، مانند وجود ابهام در اجل (نک: حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۰۹؛ موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص. ۵۰۰؛ درس خارج فقه سبجانی، ۱۳۸۸/۰۹/۰۸).

۱. شاید تصور شود که جواز مواردی چون بیع سلم با این مورد ناسازگار باشد؛ برخی در پاسخ گفته‌اند منظور از ابهام، نبود احتمال عرفی برای ظهور یا بقای مال در زمان تحویل است؛ یعنی عرف معمولاً به بقای مال تا زمان تحویل اطمینان ندارد. برای مثال، صاحب شرایط شرط ششم در بیع سلم را «غلبه وجود» موضوع معامله به هنگام تحویل می‌داند (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۵۸)؛ یعنی مبیع باید به گونه‌ای باشد که به‌طور غالب در زمان تحویل وجود داشته باشد، گرچه در وقت عقد معدوم باشد (مصباحی‌مقدم، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۸). از این‌روست که اگر برحسب عرف، به وجود یافتن چیزی اطمینان باشد، این شرط، محقق تلقی می‌شود ولو اینکه در حال حاضر موضوع معامله موجود نباشد (نک: حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۲۱). به همین دلیل است که فقها معامله کلی را از مصادیق غرر به شمار نیاورده و آن را صحیح می‌دانند (محمدی، ۱۳۷۳، ص. ۷۷).

۲. ضابطه تشخیص خطر در معاملات غرر

خطر و ریسک در هر معامله‌ای - کم و بیش - وجود دارد. پرسش اینجاست که آیا وجود هر نوع خطری در معامله موجب تحقق غرر در معامله و بطلان آن می‌شود یا آنکه خطر باید زیاد و معتدبه باشد؟ از آنجاکه قلت و کثرت در غرر، نسبی است و به زمان و مکان انجام گرفتن معامله بستگی دارد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص. ۳۲۰ و ۳۲۱)^۱ و یافتن حد فاصل میان غرر کم و زیاد دشوار به نظر می‌رسد، برخی فقها ملاک در تشخیص غرر و خطر را «عرف» دانسته و بر آن‌اند که هر معامله‌ای که از نظر عرف خطری باشد، مشمول قاعده غرر خواهد بود (نراقی، ۱۴۱۷ق، صص. ۹۸ و ۹۹)^۲. به بیان واضح‌تر، منظور از خطر در قاعده نهی غرر، احتمال وقوع ضرر شایان توجهی است که عقلاً اجتناب از آن را لازم می‌دانند؛ به گونه‌ای که اگر کسی اجتناب نکرد، مورد سرزنش قرار می‌گیرد، نه احتمال ضعیفی که مردم به آن اهمیت نمی‌دهند (نک: شهیداول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۷۵؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص. ۳۲۰ و ۳۲۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۴۰۸).

ظاهراً از نظر برخی، ملاک عرف به منظور تشخیص خطر خیلی روشن نبوده است؛ از این رو

۱. برای مثال، در یک دوره زمانی ابهام در معامله تا حد تفاوت یک ریال می‌توانست معامله را دچار غرر کند، اما امروزه ابهام در بسیاری از معاملات تا حد صدها، بلکه هزارها ریال نیز از نظر عرف کنونی معتدبه و خطرناک تلقی نمی‌گردد و در نتیجه، نمی‌تواند منجر به حدوث غرر گردد (صالحی‌علی‌آبادی، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۰).

۲. برخی به دلیل اینکه امکان دارد عرف با تساهل اقدام به معامله‌ای کند که از نظر شارع مصداق معامله غرر باشد، معتقدند دایره غرر در شرع تنگ‌تر از دایره آن در عرف است (نک: آل‌کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص. ۴۹۴) و به تعبیری باید «عرف منضبط» را ملاک قرار داد. گفتنی است برخی از پژوهشگران اهل تسنن اساساً استناد به عرف را در تعیین میزان غرر مؤثر و غیر مؤثر در معاملات نپذیرفته و با استناد به ادله‌ای همچون قرآن و روایات نبوی (صلی‌الله‌علیه و آله)، ملاک «یک‌سوم» را پیشنهاد داده و معتقدند شرع، غرر در عقود را به مقدار قلیل (یک‌سوم) محل عفو و تسامح قرار داده است، اما بیشتر از آن را موجب بطلان عقد می‌داند (جمالی، ۱۴۰۲، ص. ۱۵).

۳. غرر به معنای خطر است و خطر همان احتمال وقوع ضرر است نه ضرر فعلی و قطعی؛ از این رو در موارد بیع غرری نمی‌توان به قاعده «لاضرر» تمسک جست، زیرا ضرر در معامله غرری مشخص و قطعی نیست، لکن احتمال ضرر خود خطری است که بنا بر حدیث نبوی (صلی‌الله‌علیه و آله)، اجماع و سیره عقلاً در معاملات موجب بطلان می‌شود (عمیدزنجانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۳۹۱). ناگفته نماند که اگر منشأ ضرر جهل به قیمت کالا باشد، غبن صادق است نه غرر (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص. ۴۷۳)؛ زیرا غبن یعنی عدم تعادل ارزشی میان ثمن و مثن، اما غرر بسیار بالاتر از این و به معنای در معرض هلاکت قرار گرفتن ثمن یا مثن است (درس خارج فقه مروی، ۱۴۰۰/۸/۱۹). البته میان غرر و غبن تفاوت‌های دیگری نیز وجود دارد که باید در جای خود بررسی شود.

درصد معرفی ضوابط شناسایی ابهامات معاملی مؤثر در ایجاد غرر برآمده‌اند (صالحی علی آبادی، ۱۴۰۲، صص. ۱۷۳-۱۷۶). به‌طورکلی می‌توان مهم‌ترین ضوابط تشخیص غرر مؤثر، خطر جدی و احتمال ضرر شایان توجه از نظر عرف را چنین برشمرد:

الف. ابهام در معامله زیاد بوده و قابل چشم‌پوشی نباشد (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۴؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۴) مانند آنکه عقد اجاره‌ای به مدت یک ماه قمری و به مال‌الاجاره مشخص منعقد شود، اما معلوم نباشد ماه ۲۹ روز است یا ۳۰ روز. این میزان از ابهام را هیچ‌کس در ایجاد غرر مؤثر تلقی نمی‌کند.

ب. ابهام ناظر به اصل مورد معامله باشد، اما ابهام نسبت به توابع و لوازم آن منجر به غرر نمی‌شود (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۳۰۸)؛ زیرا آنچه مستقیماً مورد اراده طرفین قرار گرفته، عوضین بوده است، نه لوازم و توابع آن. برای مثال، در فروش یک دستگاه خودرو، عدم آگاهی از برند و مشخصات آچار چرخ خودرو که نقش تابع را نسبت به آن ایفا می‌کند، خللی مؤثر در ایجاد غرر در معامله نخواهد بود.

ج. ابهام در عقود معاوضی و مغابنی (مانند بیع) باشد نه مجانی و مسامحی (نک: یزدی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۲۱۸). عقود معاوضی، عقودی‌اند که در معرض تعارض منافع هستند و طرفین سعی می‌کنند که در آن، تعادل نسبی اقتصادی ارزش عوضین حفظ شود. در مقابل عقود معاوضی، عقود مجانی قرار دارد که ابهام در آن‌ها خللی به صحت عقد وارد نمی‌سازد؛ برای مثال، می‌توان حمل‌های آینده گوسفندان را به‌رغم آنکه وجود آن‌ها و نیز اوصافشان محل ابهام است، هبه کرد. در عقود معوض غیرمالی مانند نکاح نیز غرر مؤثر نیست و نادیده گرفته می‌شود؛ زیرا در این عقود، موضوع معامله مال نیست، هرچند این عقود آثار مالی داشته باشند؛ به دیگر بیان، طرفین عقد نکاح با مقاصد مالی با یکدیگر ازدواج نمی‌کنند و در مورد آثار مالی بنا را بر تسامح گذاشته‌اند (طالب‌احمدی، ۱۳۸۰، ص. ۴۹). از این‌روست که بر اساس ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی در صورتی که مهرالمسمی مجهول باشد (و به تعبیری وجود خطر محرز باشد)، نکاح باطل نیست و زن مستحق مهرالمثل خواهد بود؛ زیرا نکاح معاوضه صرف نبوده و هدف آن بیشتر ایجاد انس و الفت میان زوجین و تحکیم بنیان خانواده است و مهریه، هبه‌ای از جانب زوج به زوجه به شمار می‌رود (نک: شهیداول، ۱۴۰۰ق، ج ۲، ص. ۶۲؛ میرزای قمی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص. ۶۰۳).

د. نکته بسیار مهم آنکه احتمال ضرری موجب تحقق غرر می‌شود که ناظر به وضعیت عوضین و عدم توازن ارزش آن دو هنگام صورت پذیرفتن معامله باشد، وگرنه خطر ناشی از ابهام ناظر بر چگونگی وضعیت اقتصادی و مبادلاتی مورد معامله در آینده هیچ‌گونه تأثیری در شکل‌گیری غرر ندارد. برای مثال، اگر کسی کالایی را بخرد و نداند که با توجه به نوسانات قیمت بازار، ارزش آن کالا در آینده بیشتر می‌شود یا کمتر، نمی‌توان چنین ابهامی را موجب تحقق غرر در معامله موصوف دانست.

از آنچه گفته شد، معلوم می‌شود منظور از معامله همراه با غرر، هرگونه معامله مبهم توأم با خطر نیست؛ زیرا در غیر این صورت بسیاری از قراردادهای معمول در میان مردم به دلیل اینکه دربردارنده مخاطره‌اند باید باطل قلمداد شوند، مانند معامله تاجری که محموله کشتی را که هنوز به مقصد نرسیده است و هرلحظه احتمال غرق شدن آن می‌رود، خریداری می‌کند یا کالایی را که احتمال سقوط قیمت آن در بازار می‌رود، به قیمت گزاف خریداری می‌کند (صالحی‌علی‌آبادی، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۳). به‌علاوه، مثال‌هایی از شریعت گویاست که شارع مقدس باب خطر و ریسک را در معاملات صد درصد نبسته است. پذیرش سهم محسوسی از خطر در عقودی مثل مزارعه، ضمان از دینی که مقدار آن معلوم نیست، جعاله در انجام دادن کاری که چگونگی آن معلوم نیست، بیمه و مانند اینها نمونه‌هایی بارز از پذیرش قراردادهای احتمالی در شریعت هستند. این وضعیت را به‌نوعی می‌توان متأثر از رویه رایج در میان خردمندان دانست، یعنی اینگونه نیست که ایشان در معاملات خود هر نوع ریسکی را برنتابند (نک: علیدوست، ۱۳۹۵، صص. ۱۴۳-۱۴۵).

پس اگر در معامله‌ای، ابهام منتهی به چنین خطری وجود نداشت، آن معامله را نمی‌توان مصداق بیع غرر دانست. ملا محمد نراقی ضمن اشاره به این مطلب، می‌گوید:

«اگر علم به ضرر وجود داشته باشد یا با وجود جهالت نسبت به مبیع، مخاطره در کار نباشد مانند خرید یک بنده از میان دو بنده که در قیمت و صفت با یکدیگر یکسان هستند، غرری وجود نخواهد داشت؛ هرچند معامله به اعتبار جهالت واقعی باطل است.» (نراقی، ۱۳۸۰، ص. ۳۰۱)

شیخ انصاری نیز از همین باب معتقد است خرید کالای مجهول‌المقدار به ثمن متیقن آن، مشمول غرر نمی‌شود. او می‌نویسد:

«اگر کسی برده فراری یا گم‌شده‌ای را که امید به دستیابی آن باشد، در ازای بهای اندکی بخرد، [در این حالت] غرر صدق نمی‌کند؛ زیرا عقلاً به امید [دستیابی به] نفع زیاد، اقدام به ضرر اندک می‌کنند. همچنین است اگر کالای مجهولی را که مردد بین طلا و مس است، به قیمت مس بخرد... همه اینها نزد عقلاً [به منظور کسب سود بیشتر] پسندیده است؛ حتی آنان کسانی را که به بهانه خطرناک بودن از این نوع معاملات دوری می‌کنند، سرزنش می‌کنند.» (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۸۲)

برخی از حقوق‌دانان نیز به این نکته اشاره کرده اند:

«درباره رفع احتمال [تلف] و غرر نباید مبالغه کرد و وجود قطعی موضوع معامله را از شرایط درستی آن شمرد. همین اندازه که در دید عرف، معامله از صورت گروبندی و بازی با احتمال خارج شود کافی است؛ به‌ویژه که گاه نیازهای عمومی و عادات و رسوم نیز نفوذ قرارداد را می‌طلبند... برای مثال، در فقه همه پذیرفته‌اند که میوه را بر سر درخت و به تخمین می‌توان فروخت، مشروط بر اینکه میوه دانه بسته باشد یا رنگ انداخته باشد (بدو صلاح). عرف نیز در خرید و فروش سردرختی‌ها بعد از بروز تردید نمی‌کند و احتمال ریختن و آفت‌زدن و دزدیده‌شدن را در نظر نمی‌گیرد.» (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۱۸۴)

با توجه به مطالب گفته‌شده، می‌توان «غرر» را اینگونه تعریف کرد:

غرر در شریعت به معنای خطر ناشی از ابهام نسبت به دست‌کم یکی از عوضین در هنگام معامله است که نزد عرف شایان توجه باشد.^۱

۱. البته این پرسش مطرح است که چنانچه معامله‌ای برحسب ظاهر، هنگام معامله با غرر همراه باشد، اما بعد معلوم شود در واقع چنین نبوده، آیا معامله باطل است یا خیر؟ برخی در حکم به بطلان، تفاوتی میان غرر ظاهری و واقعی قائل نشده‌اند (حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۲۰)، اما در مقابل، برخی چنین معامله‌ای را صحیح دانسته‌اند (نک: هاشمی‌شاهرودی، ۱۳۸۲، ج ۶، ص. ۲۹۴).

۳. مدارک قاعده «نفی غرر»

مدرک اصلی قاعده نفی غرر، حدیث معروف «نهی النبی (صلی الله علیه و آله) عن بیع الغرر» است که بیع الغرر را از شمول آیه شریفه «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ» (بقره، آیه ۲۷۵) خارج می‌سازد. شیخ انصاری پس از آنکه بیان می‌دارد تمامی عامه به این حدیث نبوی (صلی الله علیه و آله) برای شرط بودن قدرت بر تسلیم استدلال کرده‌اند^۱، می‌گوید:

«ظاهراً فقهای شیعه نیز در استدلال کردن به این روایت برای شرط بودن

قدرت بر تسلیم اتفاق دارند.» (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۹)

بر همین اساس امام خمینی معتقد است شیعه و سنی به این روایت استناد کرده‌اند و هیچ اشکالی در صحت استناد به آن نیست (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص. ۲۹۵)^۲. محقق نایینی نیز آن را از مسلمات امت دانسته است (نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۷).

به نظر می‌رسد نخستین معترض به سند این روایت، محقق اردبیلی است. او می‌نویسد:

«... علی ان سند نهیه (صلی الله علیه و آله) عن بیع الغرر غیر ظاهر.» (مقدس

اردبیلی، بی تا، ج ۸، ص. ۱۷۴).

محقق خوبی ضمن ضعیف دانستن روایت، عمل اصحاب را جابر ضعف آن نمی‌داند و

می‌نویسد:

«تردیدی در ضعف سند این روایت نیست؛ زیرا روایتی نبوی است [و از طریق امامان (علیهم السلام) تأیید نشده]؛ هرچند استدلال به آن در مسأله شهرت دارد. بنابراین، اگر شهرت، مستند به این حدیث باشد و [از طرفی]، استناد مشهور را جبران‌کننده ضعف سند روایت بدانیم، مطلوب ثابت است، وگرنه نمی‌توان به این روایت استدلال کرد؛ [این در حالی است که] اثبات هریک از این دو صغری و کبری جداً مشکل است.» (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵،

۱. در صحیح مسلم آمده است: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) عَنْ بَيْعِ الْغَرَرِ، وَعَنْ بَيْعِ الْغَرَرِ.» (قشیری نیشابوری،

۱۴۱۲ق، ج ۳، ص. ۱۱۵۳؛ همچنین نک: اصبحی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص. ۶۶۴).

۲. امام خمینی با اینکه معتقد است این روایت از اسناد متعدد برخوردار است، اما اشاره‌ای به ضعف یا عدم ضعف این اسناد نکرده است.

ص. ۲۵۶؛ همچنین نک: تبریزی، ۱۴۳۱ق، ج ۵، صص. ۶۴ و ۶۳ (۲۵۹).
هرچند ایشان در جای دیگر، سند این روایت را صحیح دانسته است (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص.

در مقابل، شیخ انصاری شهرت این روایت را موجب ضعف سند آن دانسته و می‌گوید:
«اشتهار الخبر^۱ بین الخاصه و العامه یجبر إرساله.» (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴،
ص. ۱۷۶)

البته برخی فراتر رفته و بر آن‌اند که در این زمینه اجماع (نک: حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲،
ص. ۳۱۲؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص. ۳۸۶)، بلکه ضرورت^۲ (نراقی، ۱۴۱۷ق، صص. ۸۴ و ۸۵)
وجود دارد که موجب جبران ضعف سند روایت شده است و ما را از بررسی سندی بی‌نیاز می‌کند
(حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۲؛ نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۷). نراقی در نهایت،
درباره این روایت می‌نویسد:

«فهی مما لاریب فی حجیتها، و کونها کالخبر الصحیح، بل أقوى منه.»
(نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۸۵)

در مورد حدیث غرر بیان چند نکته ضروری است؛

اولاً، آنچه محقق خویی بیان داشته که روایت غرر نبوی است (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص. ۲۵۶)
صحیح به نظر نمی‌رسد. در ادامه، به روایاتی که از امامان (علیهم‌السلام) نقل شده، اشاره خواهد
شد.

ثانیاً، عبارت مشهوری که به‌عنوان روایت یاد می‌شود (نهی النبی عن بیع الغرر)، دقیقاً به این

۱. نسبت به «اشتهار الخبر» در کلام شیخ انصاری دو احتمال وجود دارد؛ یک احتمال این است که منظور، شهرت روایی باشد
که در این صورت ممکن است چنین شهرتی در کتاب‌های اهل تسنن وجود داشته باشد، اما وجود آن نسبت به این روایت در
شیعه ثابت نیست. احتمال دیگر - که اظهر است - این است که منظور، شهرت عملی باشد (درس خارج فقه مروی،
۱۴۰۰/۷/۲۱).

۲. مراد از این ضرورت، ضرورت فقه است نه ضرورت دین (درس خارج فقه فاضل لنکرانی، ۱۳۹۴/۱۰/۱۵).

شکل در مجامع روایی شیعه نقل نشده است.^۱ به‌طورکلی، با فحوصی که صورت گرفت، روایاتی

که در شیعه بیان‌کننده نهی از بیع غرر هستند، به شرح زیر است:

الف. ... عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ (عليه السلام) أَنَّهُ قَالَ خَطَبْنَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (عليه السلام) فَقَالَ: «... قَدْ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) عَنِ بَيْعِ الْمُضْطَرِّ وَعَنْ بَيْعِ الْغَرَرِ.» (صدوق، بی‌تا، ج ۲، صص. ۴۵ و ۴۶)؛ پیامبر اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) از بیع مضطر و بیع غرر نهی کردند. روایت دیگری در مستدرک (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ص. ۲۸۳) به نقل از صحیفه‌الرضا (عليه السلام) با مضمونی مشابه نقل شده است جز آنکه در پایان روایت، افزون‌بر دو مورد یادشده، به فروش ثمار (میوه نارسیده) نیز اشاره شده است.^۲

ب. رُوِيَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) نَهَى عَنِ بَيْعِ الْغَرَرِ وَهُوَ كُلُّ بَيْعٍ يُعْقَدُ عَلَى شَيْءٍ مَجْهُولٍ عِنْدَ الْمُتَبَايِعِينَ أَوْ أَحَدِهِمَا (ابن‌حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص. ۲۱)؛ پیامبر اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) از بیع غرر نهی کردند و

آن هر بیعی است که با چیزی ناشناخته نزد دو طرف معامله یا یکی از آن‌ها بسته می‌شود.

ج. عَنْ عَلِيٍّ (عليه السلام) أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ بَيْعِ السَّمَكِ فِي الْآجَامِ وَاللَّبَنِ فِي الضَّرْوَعِ وَالصُّوفِ عَلَى ظَهْرِ الْغَنَمِ، قَالَ: «هَذَا كُلُّهُ لَا يَجُوزُ لِأَنَّهُ مَجْهُولٌ غَيْرٌ مَعْرُوفٌ يَقِلُّ وَيَكْثُرُ وَهُوَ غَرَرٌ.» (ابن‌حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص. ۲۳)؛ از حضرت امیر (عليه السلام) در مورد فروش ماهی در نيزار، شیر در پستان [که هنوز دوشیده نشده است] و پشم در پشت گوسفندان [که هنوز چیده نشده است] پرسیده شد، حضرت فرمودند: «هیچ‌کدام از این‌ها جایز نیست؛ زیرا مجهول و ناشناخته‌اند و کم و زیاد می‌شوند و این غرر است.»

۱. برخی مانند صاحب‌جوهر (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص. ۳۸۷) عبارت «ان الغرر عمل ما لا يؤمن معه الغرر» و شیخ‌انصاری (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۶) عبارت «أنه عمل ما لا يؤمن معه من الضرر» را به‌عنوان حدیث نقل کرده‌اند درحالی‌که چنین چیزی در روایات به چشم نمی‌خورد.

۲. در عبارت «بیع‌الغرر» اضافه بیع به غرر از باب اضافه بیع به مبیع است مانند اضافه بیع به ثمار. پس همانگونه که گفته می‌شود «بیع‌الکتاب» و «بیع‌المصحف»، گفته می‌شود «بیع‌الغرر». بنابراین، مقصود از غرر چیزی است که بیع به آن تعلق گرفته است؛ یعنی فروش چیزی که در آن غرر هست. با حفظ این نکته، گفتنی است استفاده از عبارت وصفی «بیع‌غرری» صحیح به نظر نمی‌رسد.

با بررسی روایات فوق درمی‌یابیم دست‌کم بیشتر این روایات دارای چندان اسناد قابل‌اعتمادی نیستند و همانطور که گفته شد، گو اینکه اشتها میان شیعه و سنی، فقها را وادار به پذیرش آن‌ها کرده است (نک: حسینی‌مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۲؛ انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۷۶؛ موسوی‌بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص. ۲۷۹؛ موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، صص. ۵۴۹ و ۵۵۰)؛ زیرا بر فرض پذیرش روایت نخست، روایات دوم و سوم - که منقول از دعائم‌الاسلام است - به شکل مرسل نقل شده و معتبر نیستند (نک: موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص. ۲۹۶). همچنین، از نظر برخی اعتبار این کتاب (خویی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۳۱۲) و مؤلف آن (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص. ۳۴۸) نیز ثابت نیست.

گفتنی است برخی برای قاعده «نفی غرر» (به صورت عام) به عبارت «نهی‌النسی عن الغرر» - بدون ذکر لفظ «بیع» - استناد کرده‌اند و شمول آن را افزون‌بر بحث عوضین در باب بیع، به سایر ابواب حتی نکاح سرایت داده‌اند (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص. ۲۹)؛ این در حالی است که روایتی با عبارت یادشده در مجامع حدیثی به چشم نمی‌خورد (طباطبایی‌حکیم، ۱۴۱۶ق، ج ۱۴، صص. ۴۰۳ و ۴۰۴؛ موسوی‌بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص. ۲۷۹)؛ هرچند در کتاب‌های فقهی بارها بدان استناد شده است. محقق نایینی با اشاره به اینکه علامه حلی این حدیث را بدون کلمه «بیع» آن‌هم به شکل مرسل از پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله) نقل کرده است، در همین زمینه می‌گوید:

«این تعبیر را فقط علامه آورده و به احتمال قوی، در نسخه او کلمه "بیع" از قلم افتاده است و نمی‌توان به نقل وی اعتماد کرد.» (نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۶۷)

باید در نظر داشت این تعبیر توسط برخی از علمای پیش از علامه نیز به کار رفته است، مانند آنکه شیخ طوسی در کتاب خلاف، در مسئله ۱۳ از بحث ضمان و مسئله ششم از بحث شرکت به آن اشاره کرده است (موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، صص. ۳۳۹ و ۳۴۰).

البته برخی کوشیده‌اند از راه دیگری و با تمسک به همان روایت نهی از «بیع غرر»، شمول قاعده را نسبت به غیر بیع اثبات کنند و آنچه را که منهی‌عنه است، مطلق غرر در هر بابی اعلام کنند، مانند اینکه برخی با الغای خصوصیت (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ص. ۴۸؛ نک: موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص. ۲۹۸) یا تنقیح مناط (نک: درس خارج فقه نورمفیدی، ۱۴۰۲/۰۳/۰۳) معتقدند «غرر» در این روایت به دلیل فهم عرفی و تبادل (محمدی، ۱۳۷۳، ص.

(۷۳) علت است (جمعی از مؤلفان، بی تا، ج ۱۳، ص. ۱۶۵) یا دست کم اشعار به علت دارد؛ یعنی وجود غرر سبب بطلان بیع است و از این رو بیع خصوصیتی ندارد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۲).^۱ عمید زنجانی در این باره می نویسد:

«اگر مستند قاعده، حدیث نبوی (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) باشد، می توان گفت که تعلیق نفی و بطلان به وصف غرر خود دلیل تعمیم مفاد حدیث است و ملاک بطلان چیزی جز غرر نیست و کلمه بیع در حدیث به لحاظ مورد و مصداق آورده شده است و مفاد آن، بطلان هر نوع معامله ای است که در آن غرر احراز گردد.» (عمید زنجانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۳۹۲)

عده ای نیز مدرک این قاعده را سیره عقلا دانسته و معتقدند عقلا برای دوری کردن از خطر در هر معامله ای، رفع ابهام از عوضین را لازم می دانند. عمید زنجانی می نویسد:

«اگر مستند قاعده، اجماع یا سیره عقلا باشد، می توان گفت که مقصد اجماع و سیره عقلا اختصاص به بیع نداشته و شامل همه معاملات می شود.» (عمید زنجانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۳۹۲)^۲

شیخ انصاری یادآور شده است که آنچه بر زبان اصحاب جاری شده، نفی «غرر» است بدون آنکه اختصاصی به بیع داشته باشد تا جایی که افزون بر موارد معاوضه ای مانند «اجاره»، «مزارعه»، «مساقات» و «جعاله»، در موارد غیر معاوضه ای مانند «وکالت» نیز بدان استدلال کرده اند (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، صص. ۱۹۷ و ۱۹۸).

به هر حال، پیش تر نیز گفته شد که آنچه در این مقاله مدنظر است، کاربرد قاعده «نهی غرر» در «بیع» (خرید و فروش) است.

۱. به همین دلیل است که برخی معتقدند قرائنی وجود دارد که مقصود علمای متقدم از عبارت «نهی النبی عن الغرر» همان جمله «نهی النبی عن بیع الغرر» است که به تفتیح مناط یا به الغای خصوصیت، این جمله را آنگونه بیان کرده اند (درس خارج فقه مروی، ۱۴۰۰/۰۸/۰۵).

۲. برخی دانشمندان معاملات غرر را یکی از مصادیق آیه شریفه «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ» (بقره، آیه ۱۸۸) دانسته اند (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۴، ص. ۳۱۷)، عده ای نیز به «سیره مسلمین» به عنوان یکی از پشتوانه های این قاعده تمسک کرده اند (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۱۳). در نهایت، می توان گفت که این قاعده مؤید به عقل و نقل است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۴۲۵).

۴. بررسی وجود غرر در معاملات ارزشهای رمزیایه

امروزه حضور در بازار ارزشهای رمزیایه بسان بازار بورس - که تحت تأثیر عوامل مختلف نوسان‌های شدیدی را تجربه می‌کند - نیازمند پذیرش خطر و ریسک است، تا جایی که گاهی اوقات خرید رمزارز با احتمال بسیار بالای ضرر همراه می‌شود؛ به‌طوریکه عقلای این بازار به‌شدت از چنین معامله‌ای در آن بازه قیمتی نهي می‌کنند. وجود ریسک‌های بالا در این بازار و در نتیجه، در معرض نابودی قرار گرفتن دارایی، پای شبهه تحقق معامله غرر را به این بازار باز می‌کند.

برخی دانشمندان معاصر معتقدند در خرید ارزشهای یادشده غرر وجود دارد؛ یعنی در مقابل پولی که داده می‌شود، عوض حقیقی به دست نمی‌آید.^۱ از همین دسته‌اند افرادی مانند رئیس پژوهشگاه حوزه و دانشگاه^۲ و برخی اعضای شورای فقهی بورس^۳ که به دلیل وجود ابهام در این معاملات، آن‌ها را مصداق بیع غرر می‌دانند. حتی در جهان عرب نیز برخی چنین باوری دارند. در پایگاه رسمی دارالافتاء المصریه تحت عنوان «تداول عملة البيتكوين والتعامل بها» آمده است: «لا يجوز شرعا تداول عملية البيتكوين والتعامل من خلالها بالبيع والشراء والاجاره و غيرها... لما تشتمل عليه من الضرر الناشئ عن الغرر». ^۴ همچنین آمده است: «هذه العملة و عقودها حوت أكبر قدر من الغرر في العملات و العقود المالية الحديثه على الاطلاق». ^۵

براین اساس می‌توان شبهه‌ای را که در این زمینه وجود دارد، در قالب قیاس شکل اول چنین بیان کرد.

صغری: معامله ارزشهای رمزیایه، مصداق بیع غرر است. کبری: هر معامله‌ای که مصداق بیع غرر باشد، باطل است. نتیجه: معامله ارزشهای رمزیایه باطل است.

مطابق تبیینی که از قاعده نفی غرر صورت گرفت، این جستار در پی یافتن پاسخ این پرسش است که آیا می‌توان با استناد به قاعده یادشده، قائل به بطلان شرعی خرید و فروش رمزارزها شد یا خیر؟ به دیگر بیان، آیا ادعایی که در صغری مطرح شده مبنی بر تحقق غرر در معاملات ارزشهای

1. <https://www.fazellankarani.com/persian/scientificconference/21945>

2. <https://www.iqna.ir/fa/news/3708514>

3. <https://www.magiran.com/article/3948200>

4. <https://www.dar-alifta.org>

5. <https://www.dar-alifta.org>

رمزپایه صحیح است یا خیر؟

همانطور که در بحث غرر گذشت، هر عاملی که موجب شود دست‌کم یکی از عوضین معامله در معرض خطر جدی قرار گیرد، آن معامله را مشمول قاعده غرر خواهد کرد. پس باید مهم‌ترین عواملی که موجب ایجاد شبهه تحقق غرر در معاملات رمزارز شده‌اند، بیان شود و سپس هریک مورد بررسی قرار گیرد تا مشخص شود قاعده نفی غرر در مسئله جریان دارد یا خیر؟ این عوامل شامل موارد زیر می‌شود.

۱.۰۴. وجود ابهام در ارزش‌های رمزپایه

مدعی آن است که نسبت به ارزش‌های رمزپایه از جهات مختلف ابهام وجود دارد که این ابهام موجب وجود غرر در معاملات آن‌ها می‌شود. چه‌بسا از همین باب باشد که مراجع تقلید عمده‌تاً معاملات رمزارزها را جایز ندانسته یا دست‌کم در برابر آن سکوت کرده‌اند. یکی از آنان می‌گوید: «با توجه به ابهامات زیادی که بیت‌کوین دارد، معامله آن اشکال دارد.»^۱

ابهامی که در محورهای مختلف معاملی رمزارزها وجود دارد، موارد زیر است.

۱.۰۴.۱. ابهام در اصل وجود یا حصول ارزش‌های رمزپایه

به دلیل فیزیکی نبودن تسلیم و تسلیم عوضین در بازار ارزش‌های رمزپایه، معامله‌گر نمی‌تواند مطمئن باشد که طرف مقابل ثمن یا مثن را واقعاً در اختیار دارد یا خیر؟ همچنین، در فرض وجود، معلوم نیست که امکان تسلیم و تسلیم عوضین وجود دارد یا خیر؟ از این‌رو ممکن است معامله‌گر با معامله، دارایی خود را در معرض نابودی قرار دهد و این همان غرر است.

الف. نقد و بررسی

اولاً، در پول الکترونیکی متداول بانکی نیز هیچ وجه فیزیکی وجود ندارد، اما معامله با آن مورد تأیید فقها قرار گرفته است. ثانیاً، معمولاً معامله ارزش‌های رمزپایه در صرافی‌ها انجام می‌شود و آن‌ها ابتدا از دو طرف مقدار سرمایه را می‌گیرند و سپس در قیمتی خاص که مورد توافق طرفین است، آن معامله را انجام می‌دهند (حبیبیان‌نقیبی، ۱۳۹۹، ص. ۱۳). با وجود چنین چیزی، هم

1. <https://www.islamquest.net/fa/archive/fa60559>

می‌توان نسبت به وجود عوضین و هم حصول آن‌ها اطمینان یافت. گفتنی است که نه فیزیکی بودن عوضین از جمله شروط صحت بیع است و نه فیزیکی بودن قبض؛ زیرا تسلیم و تسلیم هر چیزی به حسب خود آن چیز است؛ برای مثال، اگر کسی نرم‌افزاری را اینترنتی خریداری کند، تسلیم آن با فرستادن فایل آن نرم‌افزار به خریدار حاصل می‌شود. در مسئله مورد بحث نیز واضح است که تسلیم بیت‌کوین موضوعی مقدور است و هرروزه می‌توان شاهد جابه‌جایی‌های فراوان در مورد آن بود (پورصدقی، ۱۴۰۱، ص. ۲۵).

۲.۱.۴. ابهام در جنس و اوصاف ارزهای رمزیابه

از آنجاکه فهم عمومی از ماهیت ارزهای رمزیابه و سازوکار حاکم بر آن‌ها دارای ابهام است، پس در معاملات آن‌ها غرر وجود دارد (میرزاخانی، ۱۴۰۲، ص. ۱۶؛ نک: درس خارج فقه نورمفیدی، ۱۴۰۲/۰۳/۰۲).

الف. نقد و بررسی

بر اساس آنچه گفته شد، در بیع غرر، ابهام موجود نسبت به یکی از عوضین یا هر دوی آن‌ها از این‌روست که احتمال دارد توازن اقتصادی میان عوض و معوض حاصل نشود، اما اگر طرفین معامله نسبت به چنین تعادل قیمتی اطمینان خاطر داشته باشند، شناخت یا عدم شناخت از ماهیت ثمن و مثن یا فرایند ماینینگ اساساً موضوعیتی در تحقق معامله غرر نخواهد داشت و علم اجمالی به اینکه مثلاً چه مقدار بیت‌کوین در مقابل چه مقدار پول یا کالا قرار می‌گیرد، در این زمینه کافی است. در بسیاری از معاملاتی که افراد انجام می‌دهند، اشراف کاملی بر چگونگی عملکرد مورد معامله ندارند، بلکه اغلب کارکرد نهایی و به‌نوعی برابری آن را در نظر دارند؛ چنانکه در پول‌های کنونی نیز برای بسیاری از افراد چگونگی تصفیه وجوه در انتقال اینترنتی بی‌اهمیت است و همینکه بدانند پول انتقال خواهد یافت و این انتقال مورد حمایت و شفاف است، برایشان کفایت می‌کند؛ همچنانکه در بازار سرمایه نیز گاه افراد اقدام به خرید سهمی می‌کنند که اساساً نمی‌دانند متعلق به کدام شرکت است و آن شرکت از نظر دولتی بودن یا نبودن، زیان‌ده بودن یا نبودن و... در چه وضعیتی قرار دارد. براین‌اساس، مهم در انتقال ارزهای رمزیابه، این است که اولاً، این ارزها به چه اندازه قدرت خرید دارند (که به‌صورت برخط و لحظه‌ای قابل مشاهده است) و ثانیاً، در صورت نقل و انتقال، این فرایند مورد حمایت، قطعی و شفاف است که به دلیل سازوکار

مستندات به تأیید مشاوران و ناظران صاحب وجاهت فنی و تجاری نیز می‌رسد تا میزان اعتمادپذیری آن برای مخاطبان افزایش یابد. در سند یادشده معمولاً به «زیرساخت فنی و پیش‌زمینه‌های رمزارز»، «مزیت‌های رمزارز نسبت به دیگر رمزارزهای ارائه‌شده» و «راه‌حل ارائه‌شده در محصول و مشکلی که این رمزارز در مقام برطرف کردن آن برخواهد آمد» اشاره می‌شود. White Paper متن تخصصی و عمدتاً بیش از ۲۵۰۰ کلمه است که لزوماً باید شامل جزئیات فنی محصول و ارائه محتوای کافی برای اشراف خریدار باشد. این توضیحات دلالت بر این دارد که ارزهای مجازی (دست‌کم برخی از آن‌ها مانند اتر) و پلتفرم آن‌ها نزد اهل فن شفاف و خالی از ابهام است (تاج‌لنگرودی، ۱۴۰۳، صص. ۱۰۰ و ۱۰۱).

۲.۴. وجود نوسانات شدید و بدون محدودیت ارزهای رمزیابه

بازار رمزارز بازاری نوآورانه است که از سال ۲۰۰۹ میلادی شروع به فعالیت کرده است. این بازار نوپا و جوان به دلیل کوچکی حجم، بالا بودن سرعت معامله به‌خاطر دیجیتالی بودن آن، رفتار دارندگان عمده رمزارزها به‌منظور کسب سود با پامپ و دامپ^۱ و دست‌کاری کردن^۲ قطعاً تلاطم شدیدتری را نسبت به دیگر بازارها مانند طلا تجربه می‌کند. اخبار جدید اعم از مثبت و منفی عامل دیگری برای تغییر قیمت‌ها در این بازار است، تا جایی که در برخی موارد موجب ایجاد حباب‌هایی در دوره‌های زمانی مختلف می‌شود.

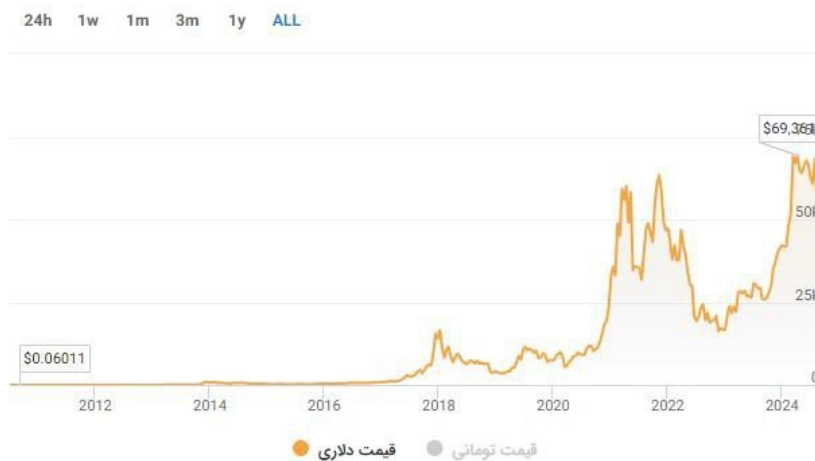
برخی بر آن‌اند آنچه مسئله غرر را در مورد ارزهای رمزیابه مطرح می‌کند، نوسانات بسیار زیاد قیمتی و بی‌ثباتی آن‌هاست که از بین رفتن کل دارایی در لحظه را محتمل می‌سازد؛ به‌طوریکه ممکن است رمزارزی که تا چند لحظه پیش با ارزش و قیمت بسیار بالایی در حال معامله بود، در آینده بسیار نزدیک به‌شدت سقوط کند. این مطلب بیان‌کننده خطرپذیر بودن رمزارزها و ریسک ورود به این بازار است که در نتیجه، معاملات آن‌ها را با غرر همراه می‌سازد (میرزاخانی، ۱۳۹۷، ص. ۸۳).

این نوسانات شدید را می‌توان با نگاهی به وضعیت چند ساله قیمت رمزارز «بیت‌کوین» تا

1. Pump and dump
2. Manipulation

سال ۲۰۲۴ به وضوح مشاهده کرد.

نمودار «یک»: نوسانات قیمت بیت کوین^۱

در سال ۲۰۱۷ میلادی ارزش بیت‌کوین در مدت زمان سه ماه، حدوداً به سه برابر رسید، در حالی که از ابتدای سال ۲۰۱۸ تا اوایل سال ۲۰۱۹ ارزش آن از حدود ۱۵ هزار دلار به زیر ۵ هزار دلار کاهش پیدا کرد؛ پس از آن دوباره صعود خود را شروع کرد تا جایی که ضمن تجربه حرکت‌های نوسانی مختلف، امروزه رشد بسیار چشمگیری نسبت به قبل داشته است.

۱.۲.۴. نقد و بررسی

صرف‌نظر از این نکته که این شبهه در خصوص رمزارزهایی که نوسانات بسیار کمی دارند، قابل‌طرح نیست و تنها نسبت به رمزارزهای پرنوسان مطرح می‌شود، وجود نوسان‌های بدون محدودیت مختص به رمزارزها نیست و در بسیاری از چیزها وجود دارد؛ همچنانکه طلا نیز در سالیان اخیر با نوسانات بسیار شدیدی مواجه بوده و کسی مدعی نشده که معامله آن مصداق معامله غرر است. نمودار زیر نوسانات قیمتی طلا را در بازه زمانی سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۳ نشان

می‌دهد.

نمودار «دو»: تحولات سالانه انس طلا^۱

نمودار زیر نیز بیانگر وضعیت پرنوسان بازار سرمایه در بازه زمانی سال‌های ۱۳۹۹ تا ۱۴۰۳ است.

نمودار «سه»: تحولات سالانه شاخص بورس تهران^۲

همچنین، در بازار ارزهای رمزیایه «قدرت عرضه و تقاضا» مهم‌ترین نقش را در بالا و پایین رفتن قیمت‌ها ایفا می‌کند که معمولاً بر اساس تکنیکال و مقاومت و حمایت‌هایی که در روند صعود یا نزول قیمت این ارزها وجود دارد، شکل می‌گیرد. این مسئله ممکن است نوسانات را تا حدی برای اهل فن پیش‌بینی‌پذیر کند.

نکته مهم و اساسی این است که اساساً وجود نوسانات حتی اگر شدید باشد، نمی‌تواند خرید و فروش ارزهای رمزیایه را مصداق بیع غرر کند؛ زیرا پیش از این گفته شد که هر ریسکی غرر نیست، بلکه غرر آن خطر شایان توجهی است که نسبت به دست‌کم یکی از عوضین آن هم در زمان معامله وجود داشته باشد، اما اگر ابهام نسبت به وضعیت اقتصادی کالا در آینده باشد، اساساً

1. Tgju.org

2. Tgju.org

ارتباطی با قاعده غرر نخواهد یافت؛ البته اگر منظور از نوسان، نوسان در حین معامله باشد که معامله گر نمی‌داند در مقابل فلان مقدار از پول چقدر رمز ارز دریافت می‌کند، این غرر است و معامله باطل خواهد بود، اما نوعاً در مسئله صحبت از نوسانات پیش و پس از معامله است نه حین معامله؛ برای مثال، فردی می‌خواهد در شرایط پرنوسان بازار، اقدام به خرید طلا کند. اگر نسبت به مواردی مانند عیار و گرم آن ابهام داشته باشد، معامله او به دلیل وجود غرر باطل خواهد بود، اما اگر ضمن آگاهی به اوصاف یادشده، عدم اطمینان او از این روست که آیا ارزش طلایی که خریده در ماه آینده بیشتر می‌شود یا کمتر، اگرچه خرید طلا در چنین بازاری همراه با ریسک است، نمی‌توان چنین معامله‌ای را مصداق غرر دانست و گر نه لازم می‌آید تقریباً هر فعالیت اقتصادی - که معمولاً با ریسک همراه است - باطل قلمداد شود.

۳.۴. نامشخص بودن مبدع ارزهای رمزپایه

ساتوشی ناکاموتو فرد/گروهی است که بازار تریلیون دلاری ارزهای دیجیتال را پایه‌گذاری و نخستین پایگاه داده بلاک‌چین را طراحی کرده و به‌رغم اثر عمیقی که بر بازارهای مالی جهان گذاشته است، هنوز هویت ناشناخته‌ای دارد؛ به‌طوریکه گمانه‌زنی‌ها و تحقیقات مختلف هنوز نتوانسته است هویت او را فاش کند. مجهول بودن هویت ساتوشی می‌تواند پیامدهای نامطلوبی در بازار داشته باشد؛ مواردی از جمله موقت‌پنداری پروژه ارزهای رمزپایه. همچنین، به دلیل ناشناس بودن طراحی شبکه بلاک‌چین، وضع مقرراتی متناسب با آن به‌منظور مبارزه با پول‌شویی و... ممکن نخواهد بود که این عامل نیز می‌تواند موجب از دست رفتن دارایی افراد شود.

۱.۳.۴. نقد و بررسی

هویت ساتوشی ناکاموتو مشخص نیست، اما نبوغ او در بسترسازی و ایجاد چنین شبکه‌ای حاکی از وجود ویژگی‌هایی مانند بلوغ، عقل، رشد و قصد در اوست. پس اهلیت تصرف برای فردی که اقدام به انتشار این پلتفرم کرده، قابل فرض است. همچنین، همانطور که گفته شد، غرر زمانی محقق می‌شود که در حین معامله عوضین یا یکی از آن‌ها در معرض نابودی باشد درحالی‌که شبهه یادشده نسبت به وضعیت اقتصادی دارایی افراد در آینده است و واضح است که این مطلب ارتباطی با غرر ندارد.

۴.۴. نامشخص بودن پشتوانه ارزشهای رمزیابه

برخلاف پول‌های اعتباری که اعتبار خود را از دولت‌ها می‌گیرند، اعتبار رمزارزها از خود شبکه و ماهیت آن‌هاست. از این رو، هیچ حکومت، دولت یا سازمان خاصی از ارزشهای رمزیابه پشتیبانی نمی‌کند. در مقررات داخلی نیز تصریح شده است که استفاده از ارزشهای پیش‌گفته مشمول حمایت و ضمانت دولت و نظام بانکی نیست.^۱ بنابراین امکان از بین رفتن یک‌شبه و در لحظه برای این پدیده‌های نوظهور متصور است که این همان غرر است.

۱.۴.۴. نقد و بررسی

اولاً، در صورت پذیرش این مطلب که پشتوانه پول، هر آن چیزی است که تضمین‌کننده ثبات ارزش اقتصادی و قدرت خرید پول است (نک: یوسفی، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۸)، می‌توان گفت به نظر می‌رسد امروزه نقش دارایی‌ها به‌عنوان پشتوانه پول کم‌رنگ شده و ارزشهای رایج معمولاً پشتوانه‌ای جز اعتبار دولت‌های صادرکننده خود ندارند. در واقع، قدرت حکومت‌ها و همچنین پذیرش یک ارز توسط مردم، ارزش آن را مشخص می‌کند (نک: درس خارج فقه مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۲/۰۴/۲۲؛ درس خارج فقه جوادی‌آملی، ۱۳۹۳/۱۰/۰۷؛ درس خارج فقه شهیدی، ۱۳۹۷/۱۱/۰۳؛ درس خارج فقه عباسی‌خراسانی، ۱۳۹۹/۱۲/۲۷). با در نظر گرفتن مطلب یادشده و همچنین با توجه به این نکته که ارزشهای رمزیابه غیرمتمرکز بوده و توسط هیچ حکومت یا نهاد خاصی کنترل نمی‌شوند، چه‌بسا بتوان شبکه قوی بلاک‌چینی که از این ارزشها پشتیبانی می‌کند را در کنار رغبت روزافزون مردم به آن‌ها، به‌عنوان پشتوانه‌ای برای ارزشهای رمزیابه در نظر گرفت.

ثانیاً، پاسخ اصلی به این شبهه همان است که پیش‌تر بیان شد. بر اساس قاعده نفی غرر، آن احتمال خطری موجب بطلان معامله می‌شود که در زمان تحقق معامله نسبت به مورد معامله وجود داشته باشد حال آنکه شبهه یادشده مربوط به احتمال نابودی دارایی در آینده است.

۱. در اولین بند «تصویب‌نامه هیئت وزیران» مورخ ۱۳۹۸/۰۵/۱۳ آمده است: «استفاده از رمزارزها صرفاً با قبول مسئولیت خطرپذیری (ریسک) از سوی متعاملین صورت می‌گیرد و مشمول حمایت و ضمانت دولت و نظام بانکی نبوده و استفاده از آن در مبادلات داخل کشور مجاز نیست.»

۵.۴. خرید در قیمت‌های نامعقول

گاهی اوقات معامله‌گران ارزشهای رمزیایه بدون در نظر گرفتن رشد قیمت ارزشهای یادشده، اقدام به خرید آن‌ها در ناحیه مقاومت‌ها مخصوصاً بعد از گذراندن یک رشد شارپ می‌کنند. این نوع خرید از نظر عقلای بازار رمزارز رفتاری غیرمنطقی به شمار می‌آید و احتمال ضرر دیدن فرد خریدار را به همراه دارد.

۱.۵.۴. نقد و بررسی

اولاً، خرید در قیمت‌های نامعقول رفتاری است که توسط عقلای بازار تقبیح می‌شود؛ زیرا عقلاً پیش از خرید و فروش سهام یا ارز به روانشناسی ترید در بازار و همچنین به داده‌های حاصل از اندیکاتورها توجه می‌کنند، به‌طوریکه از کنار هم قرار دادن تکه‌های این پازل می‌توانند سیگنال خرید یا فروش سهم‌های بازار سرمایه یا رمزارزها را مشخص کنند تا حداقل ریسک و احتمال ضرر را برای آنان در پی داشته باشد که در این صورت، خطر از دست دادن دارایی دست‌کم در بیشتر مواقع به حداقل خواهد رسید.

ثانیاً، همانطور که پیش از این گفته شد، وجود احتمال ضرر به‌خاطر وضعیت آینده آنچه خریداری شده است، اساساً ارتباطی به مسئله غرر ندارد.

همانطور که واضح است، بیشتر شبهات طرح‌شده در مورد تحقق غرر در معاملات رمزارزها، مربوط به وضعیت آینده این بازار و ناشی از عدم تبیین درست معنای قاعده «نفی غرر» است. از همین‌جا وضعیت خطراتی از قبیل «هک شدن و مورد سرقت قرار گرفتن دارایی»، «نبود امکان لغو سفارش خرید یا فروش»، «خطر بسته شدن حساب کاربری ایرانیان» و «فراموشی رمز عبور» مشخص می‌شود؛ زیرا این خطرها همگی از ابهام مربوط به وضعیت آینده بازار نشئت می‌گیرند نه ابهام موجود نسبت به عوضین در هنگام معامله. بنابراین، موجب تحقق غرر در معامله نمی‌شوند.

نتیجه‌گیری

از بررسی گستره مفهومی قاعده «نفی غرر» و تطبیق آن با پدیده نوظهور «ارزهای رمزیایه» چنین به دست آمد که:

۱. از نظر اهل لغت - به‌ویژه لغویان نزدیک به عصر معصومان (علیهم‌السلام) - «غرر» اسم مصدر و به معنای «خطر» (در آستانه نابودی قرار گرفتن) و مصدر آن «تغیر» (به خطر

افکندن و در معرض نابودی قرار دادن) است. مفهوم اصطلاحی غرر نیز با مفهوم لغوی آن فاصله‌ای نداشته و می‌توان آن را چنین تعریف کرد: «خطر ناشی از ابهام نسبت به دست‌کم یکی از عوضین در هنگام معامله که نزد عرف شایان توجه باشد.» بنابراین، اگر ابهام نسبت به چگونگی وضعیت اقتصادی مورد مبادله در آینده بوده یا آنکه احتمال ضرر، احتمال ضعیفی باشد که مردم به آن اهمیت نمی‌دهند، غرر صدق نخواهد کرد و نمی‌توان با استناد به قاعده «نفی غرر» معامله را باطل دانست. از دیگر ضوابط تشخیص خطر در معاملات غرر آن است که ابهام در عقود معاوضی و مغابنی (مانند بیع) بوده، آن‌هم به شرطی که ناظر به اصل مورد معامله باشد، نه توابع و لوازم آن.

۲. «بیع الغرر» از باب اضافه بیع به مبیع است مانند اضافه بیع به ثمار (میوه نارسیده)، و مقصود از غرر چیزی است که بیع به آن تعلق گرفته است؛ یعنی فروش چیزی که در آن غرر هست. پس به نظر می‌رسد تعبیر وصفی «البیع الغرری» - که در کلمات برخی از فقها دیده می‌شود - تعبیر صحیحی نیست.

۳. تحقق بیع غرر اختصاص به وجود ابهام در «مبیع» - آن‌گونه که از کلام برخی از فقها استفاده می‌شود - ندارد، بلکه وجود ابهام در «ثمن» نیز معامله را مصداق بیع غرر خواهد کرد.

۴. در مورد محورهای معاملی غرر نیز باید گفت در تحقق غرر تفاوت نمی‌کند که منشأ خطر، ۱. ابهام نسبت به وجود دست‌کم یکی از عوضین باشد مانند معامله برده فراری‌ای که زنده بودنش معلوم نیست، ۲. ابهام نسبت به حصول و دستیابی به آن باشد مانند معامله پرنده موجود در هوا، ۳. ابهام نسبت به جنس آن باشد مانند معامله انگشتری که معلوم نیست طلاست یا نقره، ۴. ابهام نسبت به وصف کیفی آن باشد مانند معامله یک کیلو برنج که معلوم نیست کیفیت بالا یا متوسط یا پایینی دارد یا ۵. ابهام نسبت به اندازه و وصف کمی آن باشد مانند معامله قطعه‌ای از طلا که وزن آن معلوم نیست.

۵. مهم‌ترین مدرک قاعده «نفی غرر» نزد فقها، روایات است. عبارت مشهور «نهی النبی (صلی‌الله علیه و آله) عن بیع الغرر» در میان دانشمندان شیعه و سنی مهم‌ترین روایت به‌عنوان پشتوانه این قاعده تلقی می‌شود؛ هرچند چنین عبارتی دقیقاً به این شکل در مجامع روایی شیعه نقل نشده است. همچنین، برخی برای حجیت این قاعده به‌صورت عام به عبارت «نهی النبی (صلی‌الله علیه و آله) عن الغرر» - بدون ذکر لفظ «بیع» - استناد کرده و شمول آن را افزون‌بر بحث

عوضین در باب بیع، در سایر ابواب حتی نکاح سرایت داده‌اند. این در حالی است که روایتی با عبارت یادشده در مجامع حدیثی به چشم نمی‌خورد، اما در کتاب‌های فقهی بارها بدان استناد شده است. درباره اعتبار روایات باب باید گفت دست‌کم بیشتر آن‌ها دارای چندان اسناد قابل‌اعتمادی نیستند؛ گو اینکه اشتهاار میان خاصه و عامه، فقها را وادار به پذیرش آن‌ها کرده است. برخی برای حجیت قاعده یادشده به «کتاب»، «اجماع»، «سیره عقلا» و «سیره مسلمانان» تمسک جسته‌اند.

۶. جامعه امروز در حوزه اقتصاد با پدیده نوظهور «ارزهای رمزیایه» مواجه است. حضور در بازار ارزهای یادشده - که تحت تأثیر عوامل مختلف نوسان‌های شدیدی را تجربه می‌کند - نیازمند پذیرش خطر و ریسک است، تا جایی که گاهی اوقات خرید رمزارز با احتمال بسیار بالای ضرر همراه می‌شود؛ به‌طوریکه عقلای این بازار به‌شدت از چنین معامله‌ای در آن بازه قیمتی نهی می‌کنند. وجود ریسک‌های بالا در این بازار و در نتیجه، در معرض نابودی قرار گرفتن دارایی، پای شبهه تحقق معامله غرر را به این بازار باز می‌کند. با بررسی‌های انجام‌شده این نتیجه حاصل شد که شبهه تحقق غرر در معاملات ارزهای رمزیایه بی‌اساس است؛ زیرا مواردی مانند فیزیکی نبودن رمزارز و تقابض آن، مبهم بودن ماهیت رمزارز و سازوکار حاکم بر آن، نوسانات شدید و بدون محدودیت در این بازار، نامشخص بودن مبدع و نیز پشتوانه ارزهای رمزیایه نمی‌تواند موجب تحقق غرر در معاملات این بازار شود؛ زیرا زمانی از غرر در یک معامله سخن به میان می‌آید که نسبت به دست‌کم یکی از عوضین آن‌هم در هنگام معامله ابهام وجود داشته باشد، درحالی‌که در هنگام معامله رمزارزها نسبت به وجود، حصول و اوصاف هیچ‌یک از عوضین ابهامی وجود ندارد؛ از طرفی هرگونه تردید نسبت به وضعیت اقتصادی آن‌ها در آینده مانند بالا و پایین رفتن قیمت‌ها نیز اساساً ارتباطی با قاعده «نفی غرر» نخواهد داشت. از این رو نمی‌توان معاملات ارزهای رمزیایه را با استناد به این قاعده باطل دانست. گفتنی است این مطلب به معنای مشروعیت معاملات رمزارزها نیست، بلکه شبهات دیگری مانند «ضرری بودن» و «سفهی بودن» نسبت به این معاملات مطرح است که هر یک باید جداگانه مورد بررسی قرار گیرند.

منابع

- (۱) قرآن کریم.
- (۲) آل کاشف الغطاء، محمدحسین (۱۴۲۲ق). تحریر المجله. قم: المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الإسلاميه.
- (۳) ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷). النهایه فی غریب الحدیث و الأثر. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- (۴) ابن ادریس، محمد بن احمد (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- (۵) ابن حیون، نعمان (۱۳۸۵ق). دعائم الإسلام. قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
- (۶) ابن فارس، احمد (۱۴۰۶ق). مجمل اللغه. بیروت: مؤسسه الرساله.
- (۷) ابن منظور، محمد (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- (۸) اصبحی، مالک بن انس (۱۴۰۶ق). موطأ الإمام مالک. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- (۹) امامی خوانساری، محمد (بی تا). الحاشیه الأولى علی مکاسب. قم: بی تا.
- (۱۰) انصاری، مرتضی (۱۴۱۹ق). کتاب مکاسب. قم: تراث الشیخ الأعظم.
- (۱۱) ایروانی نجفی، علی (۱۳۸۴). حاشیه مکاسب. تهران: کیا.
- (۱۲) پورصدقی، رضا و همکاران (۱۴۰۱). واکاوی فقهی غرری بودن معامله بیت کوبین. فقه و تاریخ تمدن، دوره ۸، شماره ۳، صص. ۲۰-۲۷.
- (۱۳) تاج لنگرودی، محمدحسن؛ دهدار، فرزین (۱۴۰۳). چالش‌های استفاده از رمزارزها در نظام حقوقی ج.ا.ایران. حقوق فناوری‌های نوین، دوره ۵، شماره ۹، صص. ۸۷-۱۰۶.
doi:10.22133/mtlj.2023.401446.1216
- (۱۴) تبریزی، جواد (۱۴۳۱ق). ارشاد الطالب الی تعلیق مکاسب. قم: دار الصدیقه الشهیده (سلام الله علیها).
- (۱۵) جمالی، محمد؛ ذوالفقارطلب، مصطفی (۱۴۰۲). غرر و امکان سنجی میزان مؤثر آن بر معاملات در فقه اسلامی. مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، دوره ۶، شماره ۱۰، صص. ۱-۲۵.
doi:10.22034/mfu.2023.62745
- (۱۶) جمعی از مؤلفان (بی تا). مجله فقه اهل بیت علیهم السلام. قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
- (۱۷) جوادی آملی، عبدالله، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۱/۰۷/۲۴ و ۱۳۹۳/۱۰/۰۷.
- (۱۸) جودمایر، الوشا و همکاران (۱۳۹۹). بلاک چین (معرفی بیت کوبین، رمزارزها و مکانیزم توافق به وجود آمدن آن‌ها) (مدیری و عظیم زادگان، مترجمان). تهران: پشتیبان.
- (۱۹) جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه. بیروت: دار العلم للملایین.

- ۲۰) حاجی ملامیرزایی، حامد و همکاران (۱۳۹۹). بلاک چین. تهران: انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- ۲۱) حبیبیان نقیبنی، مجید و همکاران (۱۳۹۹). بررسی چالش غرر در معامله با رمزارزها (مورد مطالعه بیت‌کوین). کنفرانس بین‌المللی فقه، حقوق و پژوهش‌های دینی. دوره ۲. صص. ۲۱-۱.
- ۲۲) حسینی زبیدی، محمدمرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفکر.
- ۲۳) حسینی عاملی، محمدجواد (۱۴۱۹ق). مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.
- ۲۴) حسینی مراغی، سیدعبدالفتاح (۱۴۱۷ق). العناوین الفقهیة. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- ۲۵) حکمت‌نیا، محمود و نظری‌علوم، میثم (۱۳۹۶). واکاوی مفهوم مخاطره در قراردادها با تأکید بر مفاهیم قمار و غرر. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، دوره ۱۸، شماره ۴۶، صص. ۵-۲۶. doi:10.30497/law.2018.2140
- ۲۶) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۲۷) حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲۸) حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لإحياء التراث.
- ۲۹) حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۹ق). نهاییه الأحکام فی معرفه الأحکام. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- ۳۰) خویی، سیدابوالقاسم (۱۳۶۵). مستند العروه الوثقی. قم: لطفی.
- ۳۱) خویی، سیدابوالقاسم (۱۳۷۷). مصباح الفقاهه. قم: داوری.
- ۳۲) خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۰۷ق). التنقیح فی شرح العروه الوثقی (الاجتهاد و التقليد). قم: لطفی.
- ۳۳) زمخشری، محمود (۱۹۷۹م). أساس البلاغه. بیروت: دار صادر.
- ۳۴) سبحانی تبریزی، جعفر، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۸۸/۰۹/۰۸.
- ۳۵) سرخسی، محمد بن احمد (۱۴۰۹ق). کتاب المبسوط. بیروت: دار المعرفه.
- ۳۶) شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۰۰ق). القواعد و الفوائد فی الفقه و الأصول و العریبه. قم: مفید.
- ۳۷) شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۴ق). غایه المراد فی شرح نکت الإرشاد. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۳۸) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف

الإسلامیه.

- ۳۹) شهیدی، محمدتقی، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۷/۱۱/۰۳.
- ۴۰) صالحی‌علی‌آبادی، حامد و همکاران (۱۴۰۲). واکاوی غرر موثر در فقه امامیه و حقوق ایران و مقایسه آن با حقوق مصر. حقوق اسلامی، دوره ۲۰، شماره ۷۷، صص. ۱۴۵-۱۸۳.
- ۴۱) صدوق، محمدبن علی (۱۴۰۳ق). معانی الأخبار. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴۲) صدوق، محمدبن علی (بی‌تا). عیون أخبار الرضا علیه‌السلام. تهران: جهان.
- ۴۳) طالب‌احمدی، حبیب (۱۳۸۰). تأثیر غرر در معاملات. علوم اجتماعی و انسانی، دوره ۱۷، شماره ۳۳، صص. ۴۳-۵۵.
- ۴۴) طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۳ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- ۴۵) طباطبایی حکیم، سیدمحسن (۱۴۱۶ق). مستمسک العروه الوثقی. قم: دار التفسیر.
- ۴۶) طباطبایی حکیم، سیدمحسن (بی‌تا). نهج الفقاهه. قم: ۲۲ بهمن.
- ۴۷) طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۳۷۶). سؤال و جواب. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- ۴۸) طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۲۰ق). العروه الوثقی. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- ۴۹) طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الإمامیه. تهران: المکتبه المرتضویه.
- ۵۰) طوسی، محمدبن حسن (بی‌تا). الخلاف. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- ۵۱) عباسی خراسانی، هادی، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۲/۲۷ و ۱۴۰۰/۰۳/۳۰.
- ۵۲) علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۸۲). قاعده نفی غرر در معاملات. اقتصاد اسلامی، دوره ۳، شماره ۹، صص. ۸۹-۱۰۶.
- ۵۳) علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۵). فقه و حقوق قراردادها. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۵۴) عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۸۸). قواعد فقه (بخش حقوق خصوصی). تهران: سمت.
- ۵۵) غروی اصفهانی، محمدحسین (۱۴۰۹ق). الإجاره. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- ۵۶) غروی اصفهانی، محمدحسین (۱۴۱۹ق). حاشیه کتاب المکاسب. بی‌جا: دار المصطفی (ص) لإحیاء التراث.
- ۵۷) فاضل‌لنکرانی، محمد (۱۴۲۳ق). تفصیل الشریعه (الإجاره). قم: مرکز فقه الأئمه الأطهار علیهم‌السلام.
- ۵۸) فاضل‌لنکرانی، محمدجواد، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۴/۱۰/۱۵.

- ۵۹) فخرالمحققین، محمدبن حسن (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۶۰) فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۴۰۹ق). کتاب العین. قم: هجرت.
- ۶۱) فضلی، حسن و همکاران (۱۳۹۸). بلاک چین و رمزارزها. تهران: ناقوس.
- ۶۲) فیروزآبادی، محمدبن یعقوب (۱۴۱۵ق). القاموس المحيط. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ۶۳) فیومی، احمدبن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر. قم: مؤسسه دار الهجره.
- ۶۴) قشیری نیشابوری، مسلم (۱۴۱۲ق). صحیح مسلم. قاهره: دار الحدیث.
- ۶۵) کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹). قواعد عمومی قراردادها. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۶۶) محقق کرکی، علی‌بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- ۶۷) محمدی، ابوالحسن (۱۳۷۳). قواعد فقه. تهران: یلدا.
- ۶۸) مددی، مهدی و همکاران (۱۴۰۰). جستار فقهی حقوقی در مسئله قانونمندی سازی «ارزهای رمزنگاری شده». مجلس و راهبرد، دوره ۲۸، شماره ۱۰۵، صص. ۳۰۳-۳۳۴.
- ۶۹) مروی، جواد، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۴۰۰/۰۷/۲۱، ۱۴۰۰/۰۸/۰۵ و ۱۴۰۰/۰۸/۱۹.
- ۷۰) مصباحی‌مقدم، غلامرضا؛ رستم‌زاده، اسماعیل (۱۳۸۶). غرر در معاملات اختیارات بر روی سهام از دیدگاه فقه امامیه. جستارهای اقتصادی ایران با رویکرد اقتصاد اسلامی، دوره ۴، شماره ۸، صص. ۳۶-۶۵.
- ۷۱) مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. تهران: صدرا.
- ۷۲) مقدس اردبیلی، احمد (بی‌تا). مجمع الفائده والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ۷۳) مکارم‌شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ق). کتاب النکاح. قم: مدرسه الإمام علی‌بن‌أبی‌طالب علیه‌السلام.
- ۷۴) مکارم‌شیرازی، ناصر، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۷۲/۰۴/۲۲.
- ۷۵) مور، وارن (۱۴۰۱). ارز دیجیتال برای مبتدیان (روحانی، مترجم). مشهد: دیده‌بان قلم فرتاک.
- ۷۶) موسویان، سیدعباس؛ علیزاده‌اصل، محمد (۱۳۹۴). بررسی رابطه ریسک و غرر در بازارهای مالی اسلامی. اقتصاد اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۵۹، صص. ۶۵-۹۴.
- ۷۷) موسوی‌بجنوردی، سیدحسین (۱۳۷۷). القواعد الفقهیه. قم: الهادی.
- ۷۸) موسوی‌خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۱۰ق). المکاسب المحرمه. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۷۹) موسوی‌خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۱ق). کتاب البیع. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).

- ۸۰) میرزاخانی، رضا؛ دعائی، میثم (۱۴۰۲). راهکارها و چالش‌های استفاده از رمزارزها در بازار سرمایه: نگرش فقهی - حقوقی. اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۴۵، صص. ۲۸-۷.
- ۸۱) میرزاخانی، رضا؛ سعدی، حسینعلی (۱۳۹۷). بیت‌کوین و ماهیت مالی - فقهی پول مجازی. جستارهای اقتصادی ایران با رویکرد اقتصاد اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۳۰، صص. ۹۲-۷۱. doi:10.30471/iee.2018.1555
- ۸۲) میرزای قمی، ابوالقاسم (۱۳۷۱). جامع الشتات فی أجوبه السؤالات. تهران: کیهان.
- ۸۳) نایینی، محمدحسین (۱۳۷۳ق). منیه الطالب فی حاشیه المکاسب. تقریر نجفی خوانساری. تهران: المکتبه المحمديه.
- ۸۴) نایینی، محمدحسین (۱۴۱۳ق). المکاسب و البیع. تقریر آملی. قم: جماعه المدرسين فی الحوزه العلمیه.
- ۸۵) نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ۸۶) نراقی، احمد (۱۴۱۷ق). عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۸۷) نراقی، محمد (۱۳۸۰). مشارق الأحکام. قم: مؤتمر المولی مهدی النراقی.
- ۸۸) نورمفیدی، سیدمجتبی، درس خارج فقه، دسترسی در ۱۴۰۲/۰۳/۰۳.
- ۸۹) نوروزی، مینا و همکاران (۱۴۰۱). نقش استخراج رمزارزها در توسعه تجارت با رویکرد فقهی. مطالعات فقه اقتصاد، دوره ۴، شماره ۱۵، صص. ۶۳-۳۹. doi:10.22034/ejs.2023.334007.1194
- ۹۰) نوری، حسین (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل‌البت علیهم‌السلام.
- ۹۱) هاشمی‌شاهرودی، محمود (۱۳۸۲). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام.
- ۹۲) یوسفی، احمدعلی (۱۳۷۷). ماهیت پول و راهبردهای فقهی و اقتصادی آن. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

93) <https://www.arzdigital.com>

94) <https://www.dar-alifta.org>

95) <https://www.eshia.ir>

96) <https://www.fazellankarani.com>

97) <https://www.iqna.ir>

98) <https://www.islamquest.net>

99) <https://www.magiran.com>

100) <https://www.nobitex.ir>

101) <https://www.tju.org>

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Abbāsī Khorāsānī, Hādī (n.d.). Dars Khārij Fiqh [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 27/12/1399 SH and 30/03/1400 SH [in Persian].
- 3) Āl Kāshif al-Ghiṭā', Muḥammad-Ḥusayn (1422 AH/2001). Tahrīr al-Majallah. Qom: al-Majma' al-'Ālamī li'l-Taqrīb bayn al-Madhāhib al-Islāmiyyah [in Arabic].
- 4) Alidūst, Abū al-Qāsim (1382 SH/2003). Qā'idah-ye Nafi Gharar dar Mo'āmelāt [The Principle of Eliminating Uncertainty in Transactions]. Eqtiṣād-e Eslāmī [Islamic Economics], Vol. 3, No. 9, pp. 89-106 [in Persian].
- 5) Alidūst, Abū al-Qāsim (1395 SH/2016). Fiqh va Ḥuqūq-e Qarārdādihā [Jurisprudence and Contract Law]. Tehran: Sāzmān-e Enteshārāt-e Pazhūheshgāh-e Farhang va Andisheh-ye Eslāmī [in Persian].
- 6) Amīd Zanjānī, 'Abbās 'Alī (1388 SH/2009). Qavā'ed-e Fiqh (Bakhsh-e Ḥuqūq-e Khosūsi) [Principles of Jurisprudence (Private Law Section)]. Tehran: SAMT [in Persian].
- 7) Anṣārī, Murtaḍā (1419 AH/1998). Kitāb al-Makāsib. Qom: Turāth al-Shaykh al-A'zam [in Arabic].
- 8) Aṣbahī, Mālik ibn Anas (1406 AH/1985). Muwaṭṭa' al-Imām Mālik. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 9) Fāḍil Lankarānī, Muḥammad (1423 AH/2002). Tafsīl al-Sharī'ah (al-Ijārah). Qom: Markaz Fiqh al-A'imma al-Aṭhār 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
- 10) Fāḍil Lankarānī, Muḥammad Jawād (n.d.). Dars Khārij Fiqh [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 15/10/1394 SH [in Persian].
- 11) Fakhr al-Muḥaqqiqīn, Muḥammad ibn Ḥasan (1387 AH/1967). Idāh al-Fawā'id fī Sharḥ Mushkilāt al-Qawā'id. Qom: Mu'assasah-yi Ismā'iliān [in Arabic].
- 12) Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad (1409 AH/1988). Kitāb al-'Ayn. Qom: Hijrah [in Arabic].
- 13) Fayūmī, Aḥmad ibn Muḥammad (1414 AH/1993). al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr. Qom: Mu'assasat Dār al-Hijrah [in Arabic].
- 14) Fazlī, Ḥasan and colleagues (1398 SH/2019). Blākčīn va Ramzārz-hā [Blockchain and Cryptocurrencies]. Tehran: Nāqūs [in Persian].
- 15) Firūzābādī, Muḥammad ibn Ya'qūb (1415 AH/1994). al-Qāmūs al-Muḥīṭ. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah [in Arabic].
- 16) Gharawī Iṣfahānī, Muḥammad Ḥusayn (1409 AH/1988). al-Ijārah [The Lease]. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmiyyah al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
- 17) Gharawī Iṣfahānī, Muḥammad Ḥusayn (1419 AH/1998). Ḥāshiyah Kitāb al-Makāsib. [No place]: Dār al-Muṣṭafā (PBUH) li-Iḥyā' al-Turāth [in Arabic].
- 18) Group of Authors (n.d.). Majallat Fiqh Ahl al-Bayt 'Alayhim al-Salām. Qom: Mu'assasat Dā'irat al-Ma'ārif Fiqh Islāmī bar Madhhab Ahl al-Bayt 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
- 19) Ḥabībīān-Naqībī, Majīd and colleagues (1399 SH/2020). Barrasi Chālesh-e Gharar dar Mo'āmele bā Ramzārz-hā (Mored-e Moṭāle'eh Bitkoin) [Examining

- the Challenge of Uncertainty in Cryptocurrency Transactions (Case Study: Bitcoin)]. *Konferāns-e Bayn al-Melalī Feqh, Huqūq va Pazhūhesh-hā-ye Dīnī* [International Conference on Jurisprudence, Law, and Religious Studies], Vol. 2, pp. 1–21 [in Persian].
- 20) Hājī-Mollā-Mirzā'ī, Hāmed and colleagues (1399 SH/2020). *Blākchīn* [Blockchain]. Tehran: Enteshārāt-e Dāneshgāh va Pezhūheshgāh-e 'Ālī-ye Defā'-e Mellī va Taḥqīqāt-e Rāhbordī [in Persian].
 - 21) Hāshimī Shāhrūdī, Maḥmūd (1382 SH/2003). *Farhang-e Fiqh Motābeq Madhhab-e Ahl al-Bayt 'Alayhim al-Salām* [Dictionary of Jurisprudence According to the School of Ahl al-Bayt (Peace Be Upon Them)] [in Persian].
 - 22) Ḥekmat-Niyā, Maḥmūd; Naẓarī-'Ulūm, Meysam (1396 SH/2017). *Vākāvi-ye Mafhūm-e Mokhātarah dar Qarārdādāh bā Ta'kid bar Mafāhim-e Qimār va Gharar* [Explaining the concept of risk in Islamic legal system with emphasis on Gharar and gamble concepts]. *Pazhūheshnāmeḥ-ye Huqūq-e Eslāmī* [Journal of Islamic Law Research], Vol. 18, No. 46, pp. 5–26. doi:10.30497/law.2018.2140 [in Persian].
 - 23) Ḥillī (al-Muḥaqqiq), Ja'far ibn Ḥasan (1408 AH/1987). *Sharā'i' al-Islām fi Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Qom: Mu'assasat Ismā'iliān [in Arabic].
 - 24) Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf (1413 AH/1992). *Mukhtalaf al-Shī'ah fi Aḥkām al-Sharī'ah*. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī al-Tābi' li-Jamā'at al-Mudarrisīn fi al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah bi-Qom [in Arabic].
 - 25) Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf (1414 AH/1993). *Tadhkirat al-Fuqahā'*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'Alayhim al-Salām li-Iḥyā' al-Turāth [in Arabic].
 - 26) Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf (1419 AH/1998). *Nihāyat al-Iḥkām fi Ma'rifat al-Aḥkām*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
 - 27) Ḥusaynī 'Āmilī, Muḥammad Jawād (1419 AH/1998). *Miftāḥ al-Karāmah fi Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah*. Qom: Jamā'at al-Mudarrisīn fi al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah [in Arabic].
 - 28) Ḥusaynī Marāghī, Sayyid 'Abd al-Fattāḥ (1417 AH/1996). *al-'Anāwīn al-Fiqhiyyah*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
 - 29) Ḥusaynī Zabidī, Muḥammad Murtaḍā (1414 AH/1993). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
 - 30) Ibn al-Athīr al-Jazarī, Mubārak ibn Muḥammad (1367 SH/1988). *al-Nihāyah fi Gharīb al-Ḥadīth wa al-Athar*. Qom: Mu'assasah-yi Ismā'iliān [in Arabic].
 - 31) Ibn Fāris, Aḥmad (1406 AH/1985). *Mujmal al-Lughah*. Beirut: Mu'assasat al-Risālah [in Arabic].
 - 32) Ibn Ḥayyūn, Nu'mān (1385 AH/1965). *Da'ā'im al-Islām*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
 - 33) Ibn Idrīs, Muḥammad ibn Aḥmad (1410 AH/1989). *al-Sarā'ir al-Ḥawī li-Taḥrīr al-Fatāwā*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
 - 34) Ibn Manzūr, Muḥammad (1414 AH/1993). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār al-Fikr lil-Ṭibā'ah wa al-Nashr wa al-Tawzī' [in Arabic].

- 35) Imāmī-Khwānsārī, Muḥammad (n.d.). *al-Ḥāshiyah al-Ūlā ‘alā al-Makāsib*. Qom: [Publisher Unknown] [in Arabic].
- 36) Irāvānī Najafī, ‘Alī (1384 SH/2005). *Ḥāshiyah al-Makāsib*. Tehran: Kiyā [in Arabic].
- 37) Jamālī, Moḥammad; Z̄ow-al-Faqārtalab, Moṣṭafā (1402 SH/2023). *Gharar va Emkān Sanji Mizān-e Mo’asser Ān bar Mo’amelāt dar Feqh-e Eslāmī* [Uncertainty and Feasibility of Its Impact on Transactions in Islamic Jurisprudence]. *Motāle‘āt-e Taṭbiqī-ye Feqh va Oṣūl-e Mazāheb* [Comparative Studies of Jurisprudence and Principles of Sects], Vol. 6, No. 10, pp. 1-25. doi:10.22034/mfu.2023.62745 [in Persian].
- 38) Javādī Āmulī, ‘Abdullāh (n.d.). *Dars-e Khārej-e Feqh* [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 24/07/1391 and 07/10/1393 [in Persian].
- 39) Jawharī, Ismā‘īl ibn Ḥammād (1407 AH/1986). *al-Ṣiḥāḥ Taj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-‘Arabīyyah*. Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn [in Arabic].
- 40) Jūdmāyer, Alūshā and colleagues (1399 SH/2020). *Blākchīn (Mo’arrefi-ye Bitkoin, Ramzārz-hā va Mekānizm-e Tavāfoq-e Be Vojūd Āndan-e Ānhā)* [Blockchain (Introduction to Bitcoin, Cryptocurrencies, and Their Consensus Mechanisms)] (Madīrī & ‘Azīmzādegān, Trans.). Tehran: Poshtibān [in Persian].
- 41) Kātūziān, Nāṣer (1379 SH/2000). *Qavā‘ed-e ‘Umūmī-ye Qarārdād-hā* [General Principles of Contracts]. Tehran: Sherkat-e Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 42) Khu‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1365 SH/1986). *Mustanad al-‘Urwah al-Wuthqā*. Qom: Luṭfī [in Persian].
- 43) Khu‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1377 SH/1998). *Miṣbāḥ al-Fiqāhah*. Qom: Dāvārī [in Persian].
- 44) Khu‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1407 AH/1987). *al-Tanqīḥ fī Sharḥ al-‘Urwah al-Wuthqā (al-Ijtihād wa al-Taqlīd)*. Qom: Luṭfī [in Arabic].
- 45) Madadī, Mahdī and colleagues (1400 SH/2021). *Justār-e Feqhī Ḥuqūqī dar Mas’aleh Qānūnmand-sāzi "Arzhā-ye Ramznegārī Shode"* [A Jurisprudential and Legal Inquiry into the Issue of Regulating Cryptocurrencies]. *Majles va Rāhbord* [Parliament and Strategy], Vol. 28, No. 105, pp. 303-334 [in Persian].
- 46) Makāram Shīrāzī, Nāṣir (1424 AH/2003). *Kitāb al-Nikāḥ*. Qom: Madrasat al-Imām ‘Alī ibn Abī Ṭālib ‘Alayhi al-Salām [in Arabic].
- 47) Makāram Shīrāzī, Nāṣir (n.d.). *Dars Khārij Fiqh* [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 22/04/1372 SH/1993 [in Persian].
- 48) Marwī, Javād (n.d.). *Dars Khārij Fiqh* [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 21/07/1400 SH/2021, 05/08/1400 SH/2021, and 19/08/1400 SH/2021 [in Persian].
- 49) Mīrzākhānī, Rezā; Da‘ā‘ī, Meysam (1402 SH/2023). *Rāhkārhā va Chālesh-hā-ye Estefādeh az Ramzārz-hā dar Bāzār-e Sarmāyeh: Negareš-e Feqhī - Ḥuqūqī* [Solutions and Challenges of Using Cryptocurrencies in the Capital Market: A Jurisprudential - Legal Perspective]. *Eqtešād va Bānkdarī-ye Eslāmī* [Islamic Economics and Banking], Vol. 12, No. 45, pp. 7-28 [in Persian].
- 50) Mīrzākhānī, Rezā; Sa‘dī, Ḥusayn‘alī (1397 SH/2018). *Bitkūin va Māhiyat-e Mālī*

- Feqhī-ye Pūl-e Majāzī [Bitcoin and the Financial - Jurisprudential Nature of Virtual Money]. *Jostār-hā-ye Eqtešādī-ye Īrān bā Rūykard-e Eqtešād-e Eslāmī* [Iranian Economic Studies with an Islamic Economics Approach], Vol. 15, No. 30, pp. 71–92. doi:10.30471/iee.2018.1555 [in Persian].
- 51) Mīrzā-ye Qommī, Abū al-Qāsem (1371 SH/1992). *Jāme‘ al-Shattāt fī Ajwābeh al-Su‘ālāt*. Tehran: Keyhān [in Persian].
 - 52) Mišbāhī-Moqaddam, Gholāmrezā; Rostamzādeh, Esmā‘il (1386 SH/2007). *Gharar dar Mo‘āmelāt-e Ekhtiyārāt bar Rū-ye Sahām az Dīdgāh-e Feqh-e Imāmīyeh* [Uncertainty in Options Transactions on Stocks from the Perspective of Imami Jurisprudence]. *Justār-hā-ye Eqtešādī-ye Īrān bā Rūykard-e Eqtešād-e Eslāmī* [Iranian Economic Studies with an Islamic Economic Approach], Vol. 4, No. 8, pp. 36–65 [in Persian].
 - 53) Moḥammadī, Abū al-Ḥasan (1373 SH/1994). *Qavā‘ed-e Feqh* [Principles of Jurisprudence]. Tehran: Yaldā [in Persian].
 - 54) Moore, Warren (1401 SH/2022). *Arz-e Dijītal barā-ye Mobtadiyān* [Cryptocurrency for Beginners] (Rūhānī, Translator). Mashhad: Dīdehbān Qalam Fartāk [in Persian].
 - 55) Moṭahharī, Mortazā (1376 SH/1997). *Majmū‘eh Āthār-e Ostād Shahīd Moṭahharī* [Collected Works of Martyr Moṭahharī]. Tehran: Šadrā [in Persian].
 - 56) Muḥaqqiq Karakī, ‘Alī ibn Ḥusayn (1414 AH/1993). *Jāmi‘ al-Maqāšid fī Sharḥ al-Qawā‘id*. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt ‘Alayhim al-Salām [in Arabic].
 - 57) Muqaddas Ardabīlī, Aḥmad (n.d.). *Majma‘ al-Fā‘idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān*. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī [in Arabic].
 - 58) Mūsavī Bejnordī, Sayyid Ḥasan (1377 SH/1998). *al-Qavā‘ed al-Fiqhīyah*. Qom: al-Hādī [in Persian].
 - 59) Mūsavī Khomeynī, Sayyid Rūḥullāh (1410 AH/1989). *al-Makāsib al-Muḥarramah*. Qom: Mu‘assasat Ismā‘īliān [in Arabic].
 - 60) Mūsavī Khomeynī, Sayyid Rūḥullāh (1421 AH/2000). *Kitāb al-Bay‘*. Tehran: Mu‘assasat Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeynī (RA) [in Arabic].
 - 61) Mūsavīyān, Sayyid ‘Abbās; ‘Alizādeh Ašl, Moḥammad (1394 SH/2015). *Barrasī Rabṭeh Risk va Gharar dar Bāzār-hā-ye Mālī-ye Eslāmī* [Examining the Relationship between Risk and Uncertainty in Islamic Financial Markets]. *Eqtešād-e Eslāmī* [Islamic Economics], Vol. 15, No. 59, pp. 65–94 [in Persian].
 - 62) Nā‘inī, Muḥammad-Ḥusayn (1373 AH/1954). *Minyat al-Ṭālib fī Ḥāshiyat al-Makāsib*. Taqrīr by Najafī Khwānsārī. Tehran: al-Maktabah al-Muḥammadiyah [in Arabic].
 - 63) Nā‘inī, Muḥammad-Ḥusayn (1413 AH/1992). *al-Makāsib wa al-Bay‘*. Taqrīr by Āmulī. Qom: Jamā‘at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-‘Ilmiyyah [in Arabic].
 - 64) Najafī, Moḥammad-Ḥasan (1362 SH/1983). *Jawāher al-Kalām fī Sharḥ Sharā‘e‘ al-Islām*. Beirut: Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī [in Persian].
 - 65) Narāqī, Aḥmad (1417 AH/1996). *‘Awā‘id al-Ayyām fī Bayān Qawā‘id al-Aḥkām wa Muḥimmāt Masā‘il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Qom: Daftar Tablighāt Islāmī Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qom [in Arabic].
 - 66) Narāqī, Muḥammad (1380 SH/2001). *Mashāriq al-Aḥkām*. Qom: Mu‘tamar al-

- Mawlā Mahdī al-Narāqī [in Persian].
- 67) Nūr Mofidī, Sayyid Mojtabā (n.d.). Dars Khārij-e Fiqh [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 03/03/1402 SH/2023 [in Persian].
 - 68) Nūrī, Ḥusayn (1408 AH/1987). Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'Alayhim al-Salām [in Arabic].
 - 69) Nūrūzī, Mīnā and colleagues (1401 SH/2022). Naqsh-e Estekhrāj-e Ramzārz-hā dar Towse'eh-ye Tejārat bā Rūykard-e Feqhī [The Role of Cryptocurrency Mining in Trade Development with a Jurisprudential Approach]. Motāle'āt-e Feqh-e Eqtesādī [Economic Jurisprudence Studies], Vol. 4, No. 15, pp. 39-63. doi:10.22034/ejs.2023.334007.1194 [in Persian].
 - 70) Pūrsadqī, Riḍā and colleagues (1401 SH/2022). Vākāwī-ye Fiqhī-ye Ghararī Budan-e Mo'āmele-ye Bitkoin [Jurisprudential Analysis of the Uncertainty in Bitcoin Transactions]. Feqh va Tārikh-e Tamaddon [Jurisprudence and Civilization History], Vol. 8, No. 3, pp. 20-27 [in Persian].
 - 71) Qushayrī Nishābūrī, Muslim (1412 AH/1991). Ṣaḥīḥ Muslim. Cairo: Dār al-Ḥadīth [in Arabic].
 - 72) Ṣadūq, Muḥammad ibn 'Alī (1403 AH/1982). Ma'ānī al-Akhhbār. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmiyyah al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn fi al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah [in Arabic].
 - 73) Ṣadūq, Muḥammad ibn 'Alī (n.d.). 'Uyūn Akhhbār al-Riḍā 'Alayhi al-Salām. Tehran: Jahān [in Arabic].
 - 74) Ṣāliḥī 'Alībādī, Ḥāmed and colleagues (1402 SH/2023). Vākāwī-ye Gharar-e Mo'asser dar Feqh-e Imāmiyyeh va Ḥuqūq-e Īrān va Moqāyeseh Ān bā Ḥuqūq-e Miṣr [Analysis of Effective Uncertainty in Imami Jurisprudence and Iranian Law Compared with Egyptian Law]. Ḥuqūq-e Eslāmī [Islamic Law], Vol. 20, No. 77, pp. 145-183 [in Persian].
 - 75) Sarakhsī, Muḥammad ibn Aḥmad (1409 AH/1988). Kitāb al-Mabsūt. Beirut: Dār al-Ma'rifah [in Arabic].
 - 76) Shahīd al-Awwal, Muḥammad ibn Makkī (1400 AH/1979). al-Qawā'id wa al-Fawā'id fī al-Fiqh wa al-Uṣūl wa al-'Arabiyyah. Qom: Mufid [in Arabic].
 - 77) Shahīd al-Awwal, Muḥammad ibn Makkī (1414 AH/1993). Ghāyat al-Murād fī Sharḥ Nukat al-Irshād. Qom: Daftar Tabliḡhāt Islāmī Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom [in Arabic].
 - 78) Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī (1413 AH/1992). Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām. Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyyah [in Arabic].
 - 79) Shahīdī, Muḥammad Taqī (n.d.). Dars Khārij Fiqh [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 03/11/1397 SH/2018 [in Persian].
 - 80) Subḥānī Tabrizī, Ja'far (n.d.). Dars Khārij Fiqh [Advanced Jurisprudence Lectures]. Accessed on 08/09/1388 SH/2009 [in Persian].
 - 81) Ṭabāṭabā'i al-Ḥakīm, Sayyid Muḥsin (1416 AH/1995). Mustamsak al-'Urwah al-Wuthqā. Qom: Dār al-Tafsīr [in Arabic].
 - 82) Ṭabāṭabā'i al-Ḥakīm, Sayyid Muḥsin (n.d.). Nahj al-Fiqhah. Qom: 22 Bahman [in Arabic].
 - 83) Ṭabāṭabā'i Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzim (1376 SH/1997). Su'āl va Jawāb

- [Questions and Answers]. Tehran: Markaz Nashr-e 'Ulūm-e Eslāmī [in Persian].
- 84) Ṭabāṭabā'ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzim (1420 AH/1999). al-'Urwah al-Wuthqā. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
- 85) Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1393 AH/1974). al-Mizān fi Tafsīr al-Qur'ān. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī lil-Maṭbū'āt [in Arabic].
- 86) Tabrīzī, Jawād (1431 AH/2010). Irshād al-Ṭālib ilā Ta'liq al-Makāsib. Qom: Dār al-Ṣiddīqah al-Shahīdah (Salām Allāh 'Alayhā) [in Arabic].
- 87) Tāj Langarūdī, Moḥammad-Ḥasan; Dehdār, Farzīn (1403 SH/2024). Chālesh-hā-ye Estefāde az Ramzārz-hā dar Nezām-e Hoqūqī-ye J.Ā. Irān [Challenges of Using Cryptocurrencies in the Legal System of the Islamic Republic of Iran]. Hoqūq-e Fanāvārī-hā-ye Nowīn [Law of New Technologies], Vol. 5, No. 9, pp. 87-106. doi:10.22133/mtlj.2023.401446.1216 [in Persian].
- 88) Ṭālib Aḥmadī, Ḥabīb (1380 SH/2001). Ta'thīr-e Gharar dar Mo'āmelāt [The Impact of Uncertainty in Transactions]. 'Ulūm-e Ejtemā'ī va Ensāni [Social and Human Sciences], Vol. 17, No. 33, pp. 43-55 [in Persian].
- 89) Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan (1387 SH/2008). al-Mabsūṭ fi Fiqh al-Imāmiyyah. Tehran: al-Maktabah al-Murtaḍawīyyah [in Arabic].
- 90) Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan (n.d.). al-Khilāf. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmiyyah al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
- 91) Yūsefī, Aḥmad-'Alī (1377 SH/1998). Māhiyat-e Pūl va Rāhbord-hā-ye Feqhī va Eqteṣādī-ye Ān [The Nature of Money and Its Jurisprudential and Economic Strategies]. Tehran: Pazhūheshgāh-e Farhang va Andīsheh-ye Eslāmī [in Persian].
- 92) Zamakhsharī, Maḥmūd (1979). Asās al-Balāghah. Beirut: Dār Ṣādir [in Arabic].
- 93) <https://www.arzdigital.com>
- 94) <https://www.dar-alifta.org>
- 95) <https://www.eshia.ir>
- 96) <https://www.fazellankarani.com>
- 97) <https://www.iqna.ir>
- 98) <https://www.islamquest.net>
- 99) <https://www.magiran.com>
- 100) <https://www.nobitex.ir>
- 101) <https://www.tgju.org>